

GENEVIEVE L. ASENJO

KOMPOSO NI DANDANSOY

MGA KUWENTO SA HILIGAYNON AT FILIPINO

Komposo ni Dandangsoy

mga kuwento sa Hiligaynon at Filipino

Genevieve L. Asenjo

2021 Edisyon
© Balay Sugidanun

Komposo ni Dandansoy: Mga Kuwento sa Hiligaynon at Filipino
© Genevieve L. Asenjo, 2021

Reserbado ang lahat ng karapatan. Bawal kopyahin na walang pahintulot sa may-akda.

Mangyaring gamitin ang sumusunod na pagtala para sa pagkilala o citation:

Asenjo, Genevieve L. *Komposo ni Dandansoy: Mga Kuwento sa Hiligaynon at Filipino*.
University of Santo Tomas Publishing House, 2007.
<http://balaysugidanun.com/KomposoniDandansoy>.

Larawan ng Pabalat at Disenyo ng eBook: Danielle Z. Regalado.

Iba pang Aklat ni Genevieve Asenjo

Ang Itim na Orkidya ng Isla Boracay (UP Press, 2021)

Indi Natun Kinahanglan kang Duro nga Tinaga sa Atun Tunga/Hindi Natin Kailangan ng Maraming Salita sa Ating Pagitan (UP Press, 2021)

Lumbay ng Dila (Balangay Books, 2020)

taga_uma@manila kag iban pa nga pakigsapalaran (KasingKasing Press, 2019)

Sa Gihapon, Palangga, ang Uran (Always, Beloved, the Rain) (Ateneo de Naga University Press, 2014)

Ang May-akda

Propesor ng panitikan at malikhaing pagsulat si **Genevieve L. Asenjo** sa Pamantasang De La Salle sa Maynila. Kasama siya sa 2018 *Cultural Center of the Philippines Encyclopedia of Philippine Art* (Literature) para sa kanyang mga akda sa Kinaray-a, Hiligaynon, at Filipino. Ang kanyang mga bagong aklat ay *Ang Iitim na Orkidyas ng Isla Boracay: Mga Kuwento* (UP Press, 2021) at *Indi Natun Kinahanglan kang Duro nga Tinaga sa Atun Tunga/Hindi Natin Kailangan ng Maraming Salita sa Ating Pagitan: Mga Tula sa Kinaray-a & Filipino* (UP Press, 2021) na bahagi ng *Philippine Writers Series 2021* ng LIKHAAN: UP Institute of Creative Writing. May online platform siya na *Balay Sugidanun* (House of Storytelling) at isa siya sa mga tagapagtatag ng grupo ng mga manunulat na *Taftique, Inc.*

Masusundan siya sa Instagram: @gen_asenjo

Bisitahin ang Facebook Page ng Balay Sugidanun: @balaysugidanunph

Website: <http://balaysugidanun.com>

Para sa mga Mambabasa, lalo na sa mga Guro at Estudyante

Nilalaman

Pagkilala	8
Paunang Salita	9
<u>Hiligaynon</u>	
<i>Turagsoy</i>	12
<i>Si Beryong Balikbayan</i>	20
<i>taga-uma@manila</i>	32
<i>Ang Bulalakaw, Canada, kag si Bob Marley</i>	42
<i>Komposo ni Dandansoy</i>	54
<u>Filipino</u>	
<i>Turagsoy</i>	65
<i>Si Beryong Balikbayan</i>	73
<i>promdi@manila</i>	85
<i>Ang Bulalakaw, Canada, at si Bob Marley</i>	94
<i>Komposo ni Dandansoy</i>	105
Glosari	115
Gabay sa Pag-aaral	122

Pagkilala't Pasasalamat

Sa *University of the Santo Tomas Publishing House*, lalo na kina Dr. Mecheline Intia-Manalastas at Dr. Jocelyn Calubayan na tumaya sa unang paglilimbag nito noong 2007. Sa aking mentor, si Dr. Cirilo F. Bautista (+), guro ng panitikan at buhay. Gayundin kina Dr. Isagani R. Cruz, Dr. B.S. Medina, Dr. Leoncio P. Deriada (+), Dr. Bienvenido Lumbera, at kay Jun Cruz Reyes. Sa *Dept. of Literature at Bienvenido N. Santos Creative Writing Center* ng De La Salle University-Manila. Lalo na kina Prof. Malou Jacob, Dr. Paz Santos, Dr. Ronald Baytan, at Prof. Teresa Wright. Sa *Don Carlos Palanca Memorial Awards* at sa mga naging hurado: Ruby Alcantara, Quin Baterna, Ada Loreda, Rosario Cruz-Lucero, Isabel Sebullen, at Corazon Villareal. Sa *Fray Luis de Leon Creative Writing Center ng University of San Agustin*, Iloilo City: John Iremil Teodoro, editor ng *SanAg* saan nalathala ang mga sumusunod: “Komposo ni Dandansoy” (SanAg6), “Turagsoy” (SanAg5), “Si Beryong Balikbayan”(SanAg4), at “taga-uma@manila” (SanAg2). Sa *A Critical Survey of Philippine Literatures* ni Ian Casocot (<http://www.geocities.com/icasocot>). Dito unang nailathala ang “Ang Bulalakaw, Canada, at si Bob Marley,” “promdi@manila,” at “Turagsoy.” Sa bangotbanwa@yahoogroups.com, lalo na kina Sir Tom Talledo at Nenen Geremia-Lachica sa pagbigay komento sa draft ng Glosari. Sa mga kaibigan, mambabasa, at kapwa-manunulat: Sid Cruz, Ma’am Alice Tan-Gonzales, Kristian Cordero, Sonny Sendon, Reuel Galido, Ivy Aboy-Gonzales, Norma Javellana, at Jenny Hormillosa. Sa aking mga estudyante. Sa mga kaklase mula elementarya hanggang graduate class. Sa mga taga-Barasanan, Dao, Antique. Sa mga Kinaray-a at Ilonggo sa loob at labas ng bansa. Sa aking mga magulang na sina Maria Lampasa at Amado Asenjo. Sa aking mga kapatid na sina Faith, Lemuel, Riza, at Pearl Joy. Sa lahat ng mga naging mambabasa nitong koleksyon at sa mga babasa pa.

Paunang Salita

Pinaghele ako sa “*Ili-Ili Tulog Anay*” at lumaki sa marami pang awiting-bayan tulad ng “*Dandansoy*” at “*Turagsoy*” sa isang probinsya sa Panay, ang Antique. Sa bayan ng Dao na ayon sa alamat, isang punongkahoy na pumuno ng lupang sumasakop sa aming lugar. Isa ito sa mga kuwento ng aking Mama Openg, matandang dalaga na bunsong kapatid ng aking Lola Tina, ina ng aking Nanay Maring, isang gabing mga alitaptap sa puno ng akasya sa harapan ng bahay ang aming ilaw sa balkonahe.

Tobias Fornier na ngayon ang pangalan ng aming bayan. Katulad ng mga alitaptap na mga brilyante sa gabing madilim, isang magandang alaala na lamang ng aking kabataan ang mga awiting-bayan at kuwento ni Mama Openg. Ngunit katangian ng alaala ang pumalaot sa panahon, kahit pa pumupusyaw ito’t lumalabnaw. Kasama ko ito sa pangingibang-bayan at madalas, nariyan siya para manukso at manumbat sa pagsalat at pagtimbang sa naging lapit at layo ng isipan ko’t pandama. Para lumikha ng panibagong uhaw at gutom dahil minsan, kailangan itong muling madanas para patuloy na paniwalaan.

Komposo. Folk ballad, salin sa Ingles ng mga iskolar. Naratibong inaawit sa iisang tono. Tulad ng epiko, seremonyal, ritwalistik, paulit-ulit: nagbibigay galang sa mga tagapakinig; nagpapakilala bago lumahad ng istorya, at nagpapaalam-paumanhin bago ito wakasan. Nakagisnan ko ito sa aming bayan. Nagkokomposo ang matatanda tungkol sa kapaligiran, kahirapan, buhay at pag-ibig, katatawanan at kagila-gilalas na pakikipagsapalaran, at sa mahahalagang usapin ng panahon tuwing may okasyon. Lalo na kapag may bisita.

Pangingibang-bayan ang pangunahing tema ng mga kuwento sa koleksyong ito. Nasulat ko ang tatlo, sa versyong Filipino – “promdi@manila,” “Si Beryong Balikbayan,” at “Ang Bulalakaw, Canada, at si Bob Marley” – para sa tesis ko na may pamagat *Nasa Puso’t Kamalayan ang Paglalayas: Limang Kuwento ng Pangingibang-Bayan* para sa aking Master of Fine Arts in Creative Writing. Natapos ko ito noong 2003 at nagbigay ito sa akin ng Most Outstanding Thesis Award.

Ito ang aking komposo. Dahil tulad ng karamihan sa atin, nagambala rin ako’t nabahala sa mala-kabuteng pagsulputan ng mga patalastas ng mga ahensya at personalidad na nagbubunying espesyalista ng migrasyon patungong Canada, Australia, New Zealand, at marami pa. Na sintomas ng kung anong kalakaran mayroon sa mobilidad ng tao sa kasalukuyang mundo dala ng mabilisang pagbabago sa teknolohiya, partikular, sa larangan ng transportasyon at komunikasyon, at ng globalisasyon kung saan nagiging pangunahing produktong paninda ang tao - ang mamamayan ng isang bansang naghihikahos katulad ng Pilipinas.

Nasulat ko ang “promdi@manila” sa klase ni Dr. Cirilo F. Bautista sa Lasalle. Isinalin ko ito sa Hiligaynon at nanalo ng pangalawang gantimpala sa Don Carlos Palanca Memorial Literary Awards noong 2002. Una itong nalathala sa *Tomas* (Isyu 6) ng UST. Dumating naman sa akin ang kuwentong “Si Beryong Balikbayan” matapos ko makilala si Philip Vera Cruz sa *A Personal History of Filipino Immigrants and The Farm Workers Movement* (Anvil, 2002). Nanalo ito ng pangalawang gantimpala sa Palanca noong 2004. Hango naman sa karanasan ng isang kaibigan ang “Ang Bulalakaw, Canada, kag si Bob Marley.” Noong 2005, nagbigay sa akin ng unang gantimpala sa Palanca ang “Turagsoy.” Nagkaroon ako ng pagkataon na basahin ito sa Western Visayas Regional Conference on the Feminist Centennial (1905-2005) sa University of the Philippines in the Visayas sa Iloilo noong Oktubre ng taong iyon. Naging mainit ang pagtanggap ng mga tagapakinig at naengganyo akong sumulat ng bagong kuwento na maitatanghal sa publiko.

Isang paghahanap sa/ng anyo ang regalo ng pagkakataong iyon. Sa mga pagdalo ko sa mga pambansang kumperensya at lektyur sa literatura nitong nakaraang taon, may sentimentong nangingibabaw na sa pagiging bukambibig ng flash fiction, meta-fiction, magic realism, at kung anu-ano pang eksperimentasyong kasabay ng/sa pagsulputan ng text messaging at blogging, tila ba “wala” nang makitang koneksyon sa tradisyon sa mga obra ng kabataang manunulat. Mayroon man ngunit kakaunti lamang ang “tumutulay” sa *noon* at *ngayon* (historical) hindi lamang sa *laman* kundi maging din sa *anyo*.

Muli kong natagpuan ang komposo ng aking matatanda, ng aking kabataan. Nakita ko rin na tinutuhog din tayo ng komposo sa maraming rehiyon sa mundo. Makikita sa koleksiyong *Points of the Compass* (1995) ni Sahar Tawfiq, isang kontemporaryong manunulat ng Ehipto, ang pagkatig at pagpaloob sa istruktura ng oral na panitikan. Nagawa rin ito ni Mario Vargas Llosa, isang Peruvian, sa kanyang *El Hablador* (1987).

Naalala ko si Dandansoy. Naisip ko: nasaan ang Payao para sa isang Dandansoy na inulila hindi lamang ng kahirapan kundi ng pangungulila sa mahal sa buhay? Pinakabagong kuwento ang “Komposo ni Dandansoy.”

Kinaray-a ang una kong wika. Natutunan ko ang Hiligaynon sa misa, sa drama sa radyo, sa mga lokal na babasahin, at sa madalas na pangingibang-bayan sa Iloilo. Limang taon na akong nagtatrabaho sa Manila.

Naisalin ko sa Filipino ang mga kuwento sa binigay na writing fellowship ng Bienvenido N. Santos Creative Writing Center ng Lasalle noong SY 2005-2006. Ito ang Filipino ayon sa natutunan ko sa UP sa Visayas sa Miag-ao, Iloilo: nakaugat sa Tagalog at nakikipag-ugnayan sa iba pang wika sa bansa sa pangarap na pagbuo ng pambansang wika. Visayan-based Filipino ang tawag dito ng guro kong si Leoncio P. Deriada. Mayroong glosari na inaasahan kong makatulong sa inyong kasiyahan sa pagbasa, kundi man makapukaw ng karagdagang interes sa iskolarsyip sa rehiyunal na

literatura, wika, at kultura. Sa ispeling, naging gabay ko ang “Mga Tuntunin sa Panghihiram” na mabasa sa primer ng Komisyon ng Wikang Filipino na *2001 Revisyon ng Alfabeto at Patnubay sa Ispeling ng Wikang Filipino*.

Narito ang mga kuwento na nagpaparinig ng musika’t tunog ng dilang Kinaray-a, Hiligaynon, at Filipino. Ng alaala ng kahirapan at pagnanasa na nanggugulantang sa pagdalaw ng pag-ibig. Ng mga salita na kinakapa sa dulo ng dila dahil nariyan lang siya, nariyan pa siya, ngunit kung bakit, minsan, di maibigkas. Ng mga imahen na akala naging kulay-abo na ngunit bakit muling tumitingkad sa kalawakan ng imahinasyon sa muling panunuot nito sa balat, sa ilong, sa tainga, sa dila. Mga kuwentong saan ang noon ay ngayon at ang personal ay unibersal.

Malipayon nga pagbasa!

Genevieve L. Asenjo
Abril 2007

Turagsoy

I

*Ginsag-a ko ang sapa-sapa,
Didto sa may talamnanan
Ang turagsoy nga akon nadakpan
Ginhimo ko nga linagpang.*

Humot sang pinirito nga pinakas ang nagbugtaw kay Inday Lupog

sang aga nga ina. Daw busay kaaslug ang pagtubod sang iya laway sa pagpanan-aw nga ginasawsaw ini sa sinamak, dayon timo sang nagaaso-aso nga kan-on. *Gloria rice*, amo ini ang ila ginatig-ang subong. Kananam gid sini sa iya pamatyag. Nadugangan ang iya katibsol. Husto si Boy Eks, ahente sang **Pito-Pito** herbal medicine, sa paglaragway sa iya bilang si Inday kayutingan – matipulon nga daw batwan. Pila lang kuno ka lab-ok kag mahaboy na nia ang ginasungkod nga madre de cacao.

Matuod, malayo na ang iya nalakat. Upod si Boy Eks. Nakalab-ut na sila sa uluhan sang suba didto sa kasagingan. Abaw a, kanamit sadto. Bisan ang kinulas sang mga tambalihan kag katol sang hilamon nadulaan sang gahum sanglit nanginlumos sila sa balhas kag dagta sang ila nagadaba-daba nga handum kag dumot.

Apang ang isa ka uwang sang patrol ang nakapabangon gid lamang sa iya halin sa pagbalikutot sa banig. Tumalagsahon ini nga kagahud sa ila baryo nga ginatuklad sang **Kawasaki** ni Boy Eks kag ang pagkadto sa syudad sang Iloilo nagbugtaw sa wala pa makapamalu ang mga manok. Bisan pa, waay sia magkalipat sa pagtan-aw-padayaw sa espiho bag-o buksan ang bintana kag abi-abihon ang pagpangamyon sang kabulakan sang kalachuchi sa kilid sang ila balay.

Ano ang natabo samtang sia nagadalamguhanon? Nagtumpok ang bilog nga baryo sa idalum sang akasya sa tupad sang ila kudal. Anano nga daw tsunami nga ginatan-aw nila sa TV sadtong Disyembre ang paghimutad sang mga ini sa nakapundo nga **Bombo Radyo Patrol**? Didto bisan ang iya iloy nga nagakabig sang tsismis bilang malain nga ginhawa nga nagahilayo sa tawo sa pag-ugwad.

Sarang sia makahinay-hinay panaug kag magsalud sang nagatulubod nga sugilanon apang ginpakamaayo nia magtener sa iya puwesto. Mas mataas ang iya ginahamtangan. Angkon nia ang hulag sang mga ulo, mata kag baba sa kalsada

subong man ang duag sang nagapamanagbanag nga kaaagahon kag ang naganipis nga kakahuyan nga nagalibon sa ila baryo. Madamo na sa ila mga kasimaryo ang may sinas nga atup kag semento nga balay nga daw subong pa lang, isa na lamang ka handurawan ang payag.

“Ay, amo na gali si Bombo Ruwel,” si Tiya’y nia Era nga nagagawa man sa pihak-balay. “Ngaa ko man maayo ang tingog kay kalaw-ay gid man gali.” Dayon sini halakhak nga daw sa nabuyaw gid sa napamatud-an. Nakalab-ut na kuno sa Hongkong, Saudi, kag Canada ang natabo kaina sang kasanagun, mga alas dos y medya. Hala, dayon kuno dalalagan sang mga may celfone didto sa bakulod sa diin mabaskug ang signal. May mga nagsaka pa gani kuno sa lubi. Basi kuno karon sa hapon indi gani buas, ari naman ang **GMA 7** kag **ABS-CBN**. Nasugat na ni Enteng, drayber sang *Juarez Family* nga traysikul, upod si Kapitan kag pila ka mga Tanod, si Father Boyet.

Kay man nagsamaranhig si Ontoy Pakit! Duha pa lang ini ka adlaw nga nahaya. Nagsululuka lang man sang makapauli halin sa pagpamulang sa pihak nga baryo. Nilagnat sang todo pagkagab-i. Ginpainom man sang mainit kag tinambalan sang lagundi apang, ahay, namuti na ang masluk waay gani maagahan. Hamak timo iya kuno nga nagbangon-guwa sa lungon kag mangayo sang pandesal kag kape sa mga naga-tong-its! Ano pa abi, kundi naglinumpat-haguyon sila paguwa sa balay. Nagwalas-ag ang ila taya kag naguba gid ang pwertahan. Kon si Nonoy Butod pa pasugiron, ano nga indi ka imo iya mahadlok kay nagapanimaho pa sang formalin sang manguhit sa iya para sa isa ka stik sang sigarilyo!

Kon si Oray Loleng ang patihan, ang pinakatigulang sa ila baryo sa edad nga nubenta y dos nga mabaskug pa manuba, klaro pa sa silak sang adlaw nga **pinalakad** si Ontoy Pakit. Kon waay tani nila kuno ginpabalsamar, masalbar pa ini. Waay gid kasayod si Inday Lupog kon ano bala ang **pinalakad** nga ini sanglit sip-unon pa sia sang mabantog si Tinyente Gimo kag si Felicidad. Manugbaligya sang ginamos ining ulihi nga tuman gid kanamit amo nga nauyonan sang tanan. Igo sapwan, himo gali kuno ato sa dugo kag tinuktok nga lawas sang iya mga inaswang.

Sugilanon na ini sang iya iloy samtang nagahimos sila sang pamahaw. Pinirito gid man nga pinakas kag kinihad nga kamatis. Paathag pa sang iloy, kon matuod nga pinalakad si Ontoy Pakit, buot silingon, kopya lang ni Ontoy Pakit ang ila natan-aw sa lungon. Ang matuod, isa lang ini ka tinub-an. Didto sa aswang, sa naghiwit sa iya, ang iya kalag. Kag indi gid man kuno malayo nga mahiwitan ini kay kahambog, ilabi na kon daug.

“Makahalam-ut.” Namuno ini ni Inday Lupog bangod ang nagapautaw-utaw sa iya paminsaron amo ang iya nabasa sadtong Sabado, ang adlaw sang pagpamaligya-panindahan sang iya iloy sang nahuman nila nga kalo-buri sa merkado sa banwa. Lima ka liko, walo ka puno sang akasya, kag tatlo ka tulay ang kalayuon sini sa ila balay. Sa daan nga dyaryo nga pinutsan sang pinakas, nabasa nia nga

nakadtuan na sang tawo ang planeta nga Mars. Kag sa Japan, sarang mapaandar ukon mapatay sang isa ka tawo ang iya mga gamit sa balay parehas sang TV ukon sulo, bisan sa diin siya, sa pagpindot sa isa ka bag-o nga remote control.

Hinali nga ginduaw si Inday Lupog sang kasubo nga nadulaan na sia sang gana sa pinakas kag *Gloria rice*. Ginhimutadan nia ang iya mga tiil. Nagalakat sia sadto padulong sa eskwelahan sa pihak-baryo, ang Barasanan Barangay High School, sang mabatyagan nia ang pagkamang sang lagnat sa iya bilog nga lawas. Mga isa ka semana nga daw sa naaratay sia sa banig. Dayon, ang pagpalaminhud tubtob nangin iya kasakit ang paglakat. Santisima de Jesus, daw sa tinakluban sia sang langit!

Nabugno kuno sia sang tumawo sa lunok nga ila ginaagyan, siling ni baylan Roming. Isa ka daku nga baboy nga itum kag isa man ka dosena nga puti nga manok, walay lingan ang ginantang nga ibos kag suman ang ila nahalad. Apang waay gid sia mabulagan sang dimalas. Madamo ang nakanu-gunan sa iya. Maalam bal-an sia. Indi lang Iloilo ang iya nalagaw kundi pati Negros, Kalibo kag Antique. Tanan ini bangod sa quiz bee be sa History kag Science. Ginpas-an sia sang nagtaliwan nia nga amay tubtob makatapos sia sa hayskul.

Sa madugay nga tinuig, ginhuptan nia ang pagpamuyayaw sa mga tumawo. Kay kontani sa Manila man sia subong nagaobra. Ukon isa na sia ka “abrod.” Indi gani isa na sia ka maestra ukon abogada nga amo gid ang iya handum. Tubtob mga duha na ka tuig ang nagligad, may isa ka madre nga nagduaw sa ila baryo sa paghatag sang katekesis. Isa sia sa mga nagtambong kag nasugilanunan nila ang natabo sa iya. Liwat, daw sa tinakluban sia sang langit. Polyo kuno ang iya sakit, indi kay bangod sang tumawo sa lunok! Wala nakalab-ut ang libre nga bakuna sang gobyerno sa ila baryo kag kon ngaa sa kadamuon, sia iya ang naduktan. Te, ano abi ang mahimo sang parehas nia nga tagabaryo kundi ang magtulon gid lamang sang laway kag ipakonswelo sa kaugalingon nga amo ini ang iya swerte.

“Amo ini ang swerte,” hapulas ni Inday Lupog sa iya balikawang, sa iya tiyan, sa iya mga suso. Labi nga nagapadayaw sang katibsol ang mga ini. Subong. Pinasahi nga kusog ang iya nabatyagan. Anano nga daw bulak sia nga bag-ong buskag. Sang mga nagligad nga adlaw, maluyag lang sia maghigda kag magdalamguhanon sang liwat nga paghagrung sang **Kawasaki** ni Boy Eks kag ang pagpondo sini sa ila ganhaan. Nasiguro nia nga magabalik ang ulitawo bangod madamo pa ang sulokton sini sa ila baryo.

Pagasukton man nia ini. Daku na ang utang sini sa iya. Ilabi na subong nga nahangpan na nia ang mga tinaga ni Maring. Tigulang ini sa iya sang duha ka tuig. Sa Saudi ang bana nga si Gering. Dugay na ini natabo. Sadto pa sang magparara si Maring sa iya sang banig. Isa ka hapon sang magduaw ini, ano nga namitlang ni Maring nga “kanami magpaiyot.” Nagpalangligbos ang iya bulbol sa nabatian. Daw suba nga inilo sang tag-ilinit ang iya tutonlan samtang nagabaha naman iya ang sugilanon ni Maring. Ginbalon kuno ni Gering ang panti sini nga wala nalabhan. Kay

amo kuno ini ang ginasimhot sang bana sa mga gab-i sang kapung-aw. Kag ngaa kuno sila nga mga babaye, mahuya iya sa pag-ako nga gusto man nila sang iyot? Apang iya kuno ni Maring pagpautwas lamang sang iya balatyagon kay daw sa malupok na ang iya dughan. Nagapang-ampo ini nga dili niya pagluiban si Gering ilabi na nga abaw, makahuluya tungod dalagita na si Gingging nga ila subang.

Subong, gusto liwat ni Inday Lupog magrara sang banig kag sang pinasahi nga istilo sang kalo. Ibaligya nia ini sang mas mahal. Gusto niya magbakal sang *Almanake Panayanon* kag *Hiligaynon*. Nalipay gid sia magbasa sang mga ini sadtong buhi pa ang iya amay. Sadtong si Doroy over seas pa lang ang may TV sa ila baryo. Nalipatan nia ini sang mawili sia pamati sang drama sa Bombo kag sang ulihi, sang manungkod sia pakadto sa pihak-balay agod magtan-aw sang balita kag paguwa sa TV.

Sa pagtagiti sang silak sang adlaw, sa pagburhot palayo sa ila baryo sang Bombo Radyo Patrol, kag sa liwat paghamyang ni Ontoy Pakit sa lungon matapos mawisikan sang bendita ni Father Boyet, masinadyahon nga nagkanta si Inday Lupog sang *Igso-on sa Tabuk Nayon*:

*Igso-on sa tabuk nayon
Hapit anay sa amon
Bisan wala sing kan-on
May buyo nga pagamam-un*

*Iwanun ko ang buyo
Sa balay madamo
Ang akon ginapangayo
Ang singsing sa imo tudlo.*

Apang nangindulaan sa iya dila ang mga nabilin nga tinaga sang kanta amo nga ang sumunod nga nabatian amo ini:

*Si Kantilay bata ni Venencio
Gapas-an ka pana, gauribay ka halo
Iya ginapas-an, ginatuwang-tuwang
Ang pobre nga bao, ginkalbo ang ulo.*

“Naano ka ‘ya, Day? Daw sa buang ka bala.” Bugno sang iya iloy bangod nangin daguob sang aga nga ina indi lamang ang pagkanta ni Inday Lupog kundi pati ang iya paghalakhak. Subong nga mga liso sang sinigwelas ini nga naglagapok sa sinas nga atup, subong mga paklang sang lubi nga nagaragaak sa pagkataktak sa lupa. Nayugit nga nabuyaw gid si Inday Lupog sa mga hitabo sang aga nga ina nga ang kasubo kag kaluoy nga nabatyagan para sa kaugalingon, subong nagkadto para sa iya mga kasimaryo.

II

*Linagpang ko nga turagsoy
Sa sabaw nagalangoy-langoy
Ginlaktan ko sang ginamos
Pinamalhas gid kami sang higop.
Ang siling sang nakatilaw*

*Sampat gid ang timplada
Linagpang nga turagsoy
Kanamit higpon.*

Damo pa sang nagsanga-sanga nga istorya nahanungod sa pagkamaranhig ni Ontoy Pakit ang nabun-ag sang adlaw nga ina tubtob sang mga masunod nga semana. May mga namasol kon ngaa waay gilayon pinasugat si baylan Roming. May mga nagpati man nga bag-ong kaso sang SARS ato kag kuntani natabangan kon dinala gilayon sa ospital. Siling pa sang iban, mahimo nga subong sang mga bata sa Bohol nga napatay sa balinghoy, may nakaon si Ontoy Pakit nga pan-us ukon may hilo. Ano man ang matuod nga kabangdanan, klaro nga nagduha-duha ang iya pamilya sa pagdala sa iya sa ospital bangod anak sang mayor ang head nurse kag lain ila iya kandidato sadtong nagligad nga eleksyon. Bantog abi nga ginapabay-an man lang sa ospital ang mga pasyente nga indi ila tinawo. Mas maayo na kuno mapatay nga may dungog.

Natuman man ang ila handum nga mabantala sa TV kag radyo ang ila baryo. Apang daw bulkan man nga naglupok ang ila kaugut sa **NGINIG** nga paguwa sang *Kapamilya* sanglit liwan nabantog sa aswang ang isla sang Panay. Nagbaha ang text halin sa mga pamatan-on sa Manila. Suno sa ila, ginasunlog sila sa ila ginaobrahan kag may iban gani nga waay nabaton bangod sa amo nga balita.

Apang nalubong upod kay Ontoy Pakit kag sa istorya sang iya pagkamaranhig ang waay gani napanimahuan sang Kapuso nga sungon sang baryo sa Kapamilya. Padayon nga nanginhumot ang tingadlaw sa baryo. Damo ang nahiwat nga binayle paayaw-ayaw, pamura-mura sang bulan. May mga nagpauli-kadto sa Manila, amo man sa abrod. Sa gihapon, waay naghubas ang mga tawo sa bulangan kag sugalan.

Sa mga tion nga ini, duha na ka Mongol ang naubos ni Inday Lupog kag napuno na nia ang isa ka nutbok nga iya pinabakal sa iloy. Human na sa mga pinanid ang *Igso-on* nga nadugangan sang *Tamilok*: “Sang isa ka gab-i/Masanag ang bulan/May isa ka tawo/Nga nagpanindahan/Uminom sang tuba/Nahubog, nagtalang/Diretso sa pilapil/Sa turugban nagtimpasaw.” Hala, sige man nia kanta-sulat ang “En evri aftirnun, tri oklak/Ay red ur liter/Ahay” kag ang madamo nga loa:

Didto sa may banglid

*May dyes nga nagaligid
Gintiro ni Jes Lapid
Naigo gid sa kilid!*

Sa pagdamul sang iya nutbok, amo man ang paglapad pa gid sang iya balikawang kag pagtambok sang iya tiyan kag mga suso. Waay ini ginsapak sang iya iloy sanglit mabilog-bilog na nga daan si Inday Lupog kag ngaa magpinsar sia sang kon ano nga demonyo nga dugay na wala pagpanungkod-guwa sa ila balay ang iya dalaga? Kon may namutikan man ini nga makatilingala, amo ini ang pag-uli-bata ni Inday. Ay abaw, kon waay ini pagrara, masaku ini sa pagkanta-sulat, pagbasa, pagpanggunting sang tela kag paghimo-tahi sang mga bayu-bayo. Subong lang nga nagahampang.

“Waay pulos,” amo ini ang sabat ni Inday sang mapamangkot sang iloy kon ngaa waay na ini pagtan-aw sang TV sa pihak-balay.

Tubtob natublag ang isa ka aga sang pagsululuka ni Inday Lupog. Mga pila lang man tani ini ka digwa apang natyempuhan nga nagapanilhig si Tiya’y Era nia sa pihak-balay malapit sa ila banggerahan amo nga nabalahuba. Waay pa ang udto, bal-an na sang bilog nga baryo. Nabanhaw ang adlaw sang pagsamaranhig ni Ontoy Pakit. Kay amo gid ini – ang pagsululuka – ang una nga sintomas. Buot silingon, ara pa, sa ila pa baryo nagalagaw-lagaw ang aswang. Kon si Oray Loleng pa liwat ang patihan, nabatian sang aswang ang pagkanta ni Inday Lupog kag mahimo nga nagustuhan sini ang iya tingog. Dayon pinatawag si Saning nga manughilot kag wala gid sila magsala, may sulod ang tiyan ni Inday Lupog! Te, mapasugot bala sila nga magasunod sia kay Ontoy Pakit?

Hiwit. Amo ini ang bag-ong tinaga nga nagpautaw-utaw sa bilog nga baryo. Kon ang maranhig iya gindalaganan sang iya mga kasimaryo, ining hiwit luyag lagson ni Inday Lupog agod dili na makaguwa sa ila mga bibig. Ginasikway-patay nia sa iya paminsaron ining tinaga nga daw sa gutom nga kinaon sang iya mga mata ang kada pahina sang *Almanake*, sang *Hiligaynon*, sang iya nutbok. Gusto nia matulon ini tanan kag masaylo sa nagatubo nga kabuhi sa iya taguankan.

Apang nangurog sia sa napanumdum: Sampat bala ini kag nagakaangay nga ipapanubli? Hilway bala sa maranhig kag hiwit ang mga sugilanon, kanta kag binalaybay? Sa diin nia kuhaon ang mga tinaga kag imahen para sa bag-ong bun-ag agod nakalupad paguwa sa ila baryo? Pero ano ang kalibutan sa guwa ngaa waay gihapon makabalik si Boy Eks karon nga magatingulan na kag magabukas ang klase? Indi bala matuod nga manamit ang iyot kag mala-kalamay ang mga sugilanon nga ginahuptan sang suba, banglid, kag kawayanan sang ila baryo? Ngaa ginatago ini sang kamal-aman sa makasiligni nga hiwit?

Daw linti nga kumurit sa langit ang panghakrui ni Inday Lupog. Daw sa ginagus-ab ang iya dughan sa pagwawaw. Wala sing mahimo ang iya iloy kag ang

nagtumpok nga kababaihan kundi ang magpanguros kag magtuob sang kamanyang. Pinamalhas si Inday Lupog, binahulay, tubtob mag-ililihi sa iya panti. Ang kalalakihan naman iya nga ginakatapuan sang Kapitan kag mga Tanod, bug-os na ang buot sa pagronda sa sina nga gab-i. Napaalinton na ang mando nga ipaiway ang pagsugid sa Bombo, amo man sa Kapamilya kag Kapuso. Hulaton nila nga madakup kag mapatay ang aswang, subong sadto kay Felicidad, bag-o magpainterbyu.

Pila ka gab-i nga pinalibotan ang ila balay sang mga Tanod. May nakapuwesto sa idalum sang ila siklat nga nagapaiway nga masakop sang sanag sang ila mga kingke agod makita ang aswang hinali magsulod ini halin sa bintana indi gani sa bubungan. May mga nagpatuyong-tuyong sa akasya kag kalachuchi sanglit mahimo makapakuno-kuno ang aswang nga isa ka pispis. Luwas sa kalat, binangon kag natalawisan nga bagakay, may dala ang mga ini nga manunggal. Amo ini ang ginapatihan nga balagon nga ginakahadlukan sang aswang.

Luwas sa kinulas-kulas kag paghurulog sang magagmay nga mga sanga sa madlos sang hangin, wala sing nabatian nga tiktik ukon pagkakak. Labi nga nangin dungganon ang kapitan kag mga tanod sa ila pagpulaw. May mga dalaga kag soltero, ilabi na ang mga nagakolehiyo, ang nagahinuringhuring sa pagtirinumpok pagkatapos sang simba ukon basketbol sa plaza. Aswang nga itum ang ulo, sa ila pagpati, ang rason sang pagsululuka ni Inday Lupog.

Apang masaku sila sa ila liga sa basketbol kag sa ginabuko nga binayle sa katapusan sang Flores de Mayo agod tamayon pa ang ginahimo nga ronda. “Maayo gani ina,” kon sila pa, “may kaupod si Inday kon mapatay na iloy niya.” Malipay man sila kon matuod nga indi na magbalik si Boy Eks sa pagpanukot sa ila mga ginikanan, ginabuyayaw nila ini sa mga tion nga liwat masugilanon ang nakit-an sang isa sa ila sa kasagingan sa suba.

III

*May nagatulo ang luha
Nga wala naman sing kasubo
Bangod sang turagsoy nga akon linagpang
Tama gid ka ka kahang.*

Nagsagunson ang panarithi tubtob mangin ulan nga nagpakipot sang mga bangag kag nagpapagsik sa bilog nga baryo sa paghanda sang taramnanan. Halin sa bintana, ginatan-aw ni Inday Lupog ang pagpang-ugduk sang iya iloy sang mga rosas sa ila ugsaran, amo man sang mga kamote kag tagabang sa kilid. Ubanon na ang iya iloy kag nagaguluwa ang kaugatan sa butkon kag batiis. Luyag man nia magbulig, mabug-at na ang iya tiyan.

Puno na ang isa ka magamay nga karton sang mga bayo nga iya natabas-tahi kag sang mga pinanghatag sang kasimaryo. May halin sa Hongkong, sa Amerika, sa Canada, sa Manila. Bisan ang iya koleksyon sang *Hiligaynon* madamul na kag tatlo na ang napuno nia nga nutbok. Lakip na diri ang mga kanta sa Flores de Mayo kag ang daigon.

Nian kag naaningal ni Inday Lupog, sang iya iloy, sang bilog nga baryo ang paghagrung sang nagapatukad nga motorsiklo. Wala madugay, nangin makatilingil nga burhot ang hagrung, patimaan nga naglubong ini sa lao. Nakita pa nia ang pagguluwa sang mga kasimaryo kag ang pagdalalagan sang kalalakihan pakadto sa ginahalinan sang burhot. Upod ang iya iloy nga nagabitbit sang bara.

Makagalanyat ang pagpautaw-utaw sang panganod kag sang mga pispis sa kalangitan. Sa iya ginahamtangan, sa iya dalamguhanon, nangin maanyag nga aswang si Inday Lupog nga karon malipayon nga nagalupad-lupad. Natan-awan nia si Boy Eks kag ang iya **Kawasaki**. Hublas ini, nagapamaypay ang nagatiyundu nga kinatawo! Apang waay sing nagkamang nga pagpalang-init sa mga hita ni Inday Lupog. Sakay sang iya mga pakpak ang iya anak. Bisan pa nagapakitluoy si Boy Eks sa iya pag-panaog, wala sia sing katublag.

Sang udto nga ina, nangin panyaga sang mga tagpalamati sang Bombo Radyo ang pagbakol sang bilog nga baryo sa isa ka ulitawo nga ginapatihan may malain nga ginhawa.

(2005)

Si Beryong Balikbayan

“KALUOYAN n’yo ang kalag ni Candelaria/Kaluoyan n’yo ang

kalag ni Ernesto/Sa ngalan sang Amay/sang Anak/sang Espiritu Santo/Amen.”

Umigut ang salug nga kawayan sang magamay nga sala sa dulungan nga pagbungkaras sang hut-ong sang kababaihan. Bag-o lang sila tapos atubang-luhod sa rebulto sang Mahal nga Birhen sa ibabaw sang lamesita sa isa ka pusod sang balay. Katapusan subong nga gab-i sang tatlo ka adlaw nga pagparosaryo ni Beryong sa mga kalag sang dugay na nagtaliwan nga mga ginikanan.

Nagasandig si Beryong sa haligi sa likod malapit sa bukas nga bintana. Mailom-ilom ini nga tawo, buhay ang marabong nga buhok, ang huloy sang mga mata kag porma sang nawong iya sang isa ka tawo nga daw sa pirme lang may madalom nga ginapanumdom. Sa edad nga 63, mabakod pa sia kag maabtik.

Tumikang sia patunga sang makita nga tapos na huyop ni Manding Saning, otsentahun nga lider sang manugrosaryo, ang duha ka nasindihan nga kandila. Sinugata nia ang mal-am, mahinay nga dinapit sa kilid, kag pinakuom ang isa ka gatos.

“Kaw na bahala maghuray-huray, ‘Ding,” siling nia.

“Abaw, damo gid nga salamat, ‘Yong. Kaluoyan ka sang Mahal nga Dios.”

Inatubang man nia gilayon ang lima pa nga kaubay sang mal-am nga karon lunsay nagapiyangkaan na sa salug, sabak ang ginarara nga mga kalo. Tig-isa ka habon-hamot, *Jergens*, ang gin-abot nia sa mga ini. Kag subong nga dumugang sa kasanag sang bombilya ang nangin idlak sang kalipay sa ila mga nawong.

“Tagua n’yo,” maabtik nga bugno ni Delia sa mala-hani nga tingog. Duha ka tuig ang kamagurangan sini kay Beryong. Buy-onan kag nagaasod-asod ang pagpaburhot sang tabako. “Basi masiling karon ang iban nga may pinilian ta. Mabudlay na. Maayo gani gimo kay may nabilin pa. Sa kadamo abi sang paryente” Kag dayon sini bukas sang TV nga kaina pa ginapamutian sang maslok sang tanan.

“Nu problem,” sabat ni Maring, isa sa mga babayi, “ ang importante nakauli.”

Nakayuhom si Beryong. May kaaslum sang kasubo. Nasubuan gid sia sa pagpanumdom nga isa na sia ka semana nakapauli halin sa Delano, California, apang

tubtob subong, waay gihapon makapamulak ang iya mga ideya kag balatyagon. Ginakalangkagan nia ang isa ka malapuyot nga istoryahanay sa nagaragumu nga Kinaray-a kag malulo nga Hiligaynon sa tunga nia kag sang iya pamilya kag mga kasimaryo. Apang daw sa natahap sila tanan sa iya. Subong nga nalipat na sila sa iya – indi na sia kilala sang iya baryo Lawigan sang San Joaquin, Iloilo, Philippines!

Daku gid ang iya paglaum samtang nagapamutos nga sugataon sia sang mga pamangkot nga, “Te, diin na asawa mo? Ngaa ikaw lang ‘ya nagpauli haw?” Kag luyag nia kuntani mabatian ang istorya sang mga kasimaryo nahanungod sa ila inagyan sadtong mariit nga tyempo sang pagduma-lahan nanday Macoy kag Imelda. Apang sa kada gab-i sang pagtumpok sang mga ini sa balay ni Manang nia, mas makawiwili ang mga paguwa sa TV kaysa pagpakig-estorya sa iya. Nadumdoman man sia sang pila ka mga kaingod, puraw mga tinola, prutas, kag lalaswahon ang nangin pang-abi-abi.

Umpisa man sang pag-abot nia, nangin masaku si Manang niya kag bayaw Oca sa pagtultol sang ila mga paryente sa pihak nga kabarangayan tubtob sa banwa. Mabudlay na kuno nga may malipatan kay kadamo sang sugid nga mabatian. Kag si Eki, ang ila kamanghuran nga nagakamang-kamang palang sang paghalin nia, waay gihapon makapakita bisan punsyon na buas kag isa ka dako nga baboy ang ihaw. Gilayon nia ini pinasugat sang pag-abot nia apang masaku kuno sa pagpang-hilamon sa panggag nga mais. Hinulat nia ini sang mga masunod nga adlaw upod ang pag-ili-ili sang handum nga mabalay sa ila pagpanuba ang isa ka pagtamdananay-mag-utod nga tinakaw sang iya paghandum sang Amerika. Nireserba man nia diri sini ang pinakaali-ali nia nga jacket kag tatlo ka pares nga pantalon nga puraw corduroy. Apang pinasingki lang ang iya kahidlaw kag labi nga inilo sang manghod.

Namintana sia. Sa atubang sini sadto nagatindog ang ila payag. Sa Alaska nia nabaton ang pinakasubo nga balita sa iya kabuhi. Nagbanog ang tinae ni Tatay nila. Ulihi na sang mahibal-an nga kanser, sang makapadoktor. Wala mag-isa ka tuig, sumunod ang ila iloy. Natumba ini sa ginalatayan nga kahon sang mangutol sang latoy isa ka hapon.

Si April, ang bugtong nga anak ni Manang nia, ang nagsulat sini tanan sa iya. Napatapos nia si April sang Commerce sa isa ka kolehiyo sa Iloilo. Luwas sa pagtuman sang iya mga palihog kag pagsabat sang pila nia ka mga pamangkot, wala man nia makita sa hinablos ang interes nga mahibaluan ang iya inagyan kag kahimtangan. Indi gani sini mabayaan ang obra sa syudad agod magsaulog upod sa ila.

Nangluya ang iya mga siko. Nagsaylo sia sa tamba sa bangko nga kawayan. Nagmag-an ang iya pamatyag pagtampad sa sanaaw nga langit kag sa nagakurubay nga mga bituon. Mabugnaw ang dapya sang dupoy-dupoy. Namulalngan nia nga nagadamol ang mga ulo nga nagatipon sa malabog nga lamesa sa idalum sang naplastar nga tolda. Isa ka Petromax ang nagalawit sa tunga. Buhi ang bayluhanay sang mga istorya kag halakhak sa paglibot sang baraha sa nagkalain-lain nga mga palad.

Sa kilid sang balay malapit sa kawayanan, magahod ang hut-ong sang kalalakihan nga nagapanumsuman sang dila, ikog, talinga, kasudlan kag dugo sang nalaga nga baboy. Sa karosa sa di-malayo, ginasakop sang kasanag sang Petromax ang tumpok sang mga soltero kag dalaga. May nagasinipal. May nagadinugsinganay.

Isa ka lalaki nga paekis-ekis sa paglakat ang nagapadulong. Daw tibihon ini sa kaniwang. Nakauba, nasablay ang t-shirt sa tuo nga abaga kag luslos ang gisiun nga pantalon.

“Tol,” singgit-pamaypay sini kay Beryong, “long taym no se a, bat naw se naw.” Sinugpunan ini sang magansal nga pagkadlaw, nga nangin halakhak sa pag-upod sang nagasugal nga mga kalalakihan. Nagangisi nga nagsaka sa hagdan ang lalaki.

“Kag diri na naman maggahod!” sug-alaw ni Delia nga pumuwesto sa gawang. “Nagatan-aw kami.”

“Si Manang man, ginasikway ta lang pirme. Tan-aw lang kamo dira, a...inyo lang pasalubong n’yo nga ina. Maistorya lang man ko ‘ya akon kay utol.”

“Maayo tani kon indi hubog, e.”

“Ano nga hubog man. Tatlo pa lang gani ka ESQ naubos ta. Bay-i lang bala kami di, tan-aw lang kamo inyo dira.”

“Pinarosaryohan ta gani sanday Nanay kag Tatay pero nga-a daw ido kag kuring kamo inyo nga duha haw,” sal-ut ni Beryong, kalmado ang bilog nga tingog.

“Ambot dira kay Manang, a. Kabug-at sang dugo sa akon.” Tumambi si Eki sa iya.

Sumaltik sa paminsaron ni Beryong nga sakay sa bus pauli halin sa airport, naistorya ni Manang nia nga nakabyahe inter-island bilang seaman si Eki. Apang waay pa kuno mag-init ang linibo sa mga palad, nagdala na pauli sang isa ka babaye halin sa pier sang Leyte.

“Mark,” tawag-pamaypay ni Eki sa tumpok sang mga pamatan-on sa karosa. “Abi kadto diri. Yawa nga bata ni, gapabugal-bugal. Paano ta sina makasud-an sang de-lata kon malayo ta lang pirme sa luwag man, ha.”

Dayon pumalapit sa pagsaka ang isa ka mataas nga soltero. Agi-agion ang panghulag. May pula pa nga San Francisco nga kalo nga nabilin, pensar ni Beryong.

“Iskolar ‘to, Tol,” may kahambog ang tingog ni Eki. “Tapos na ni sa pagkamaestro. Basi gani makasulod na dira sa Nasyonal sa Hunyo. Pero mas maayo tani kon maka-abrod man,” siko ni Eki sa iya.

“Ano medyor mo, To?”

“Praktikal Arts.”

“Basta matandos ka lang kag matutom, may palaabuton ka gid sina.”

“Bisan tagahugas lang sang pinggan didto, a,” padayon ni Eki.

“Nagpakatandos ta gani ‘ya sa pag-eskwela pro,” sabat ni Mark.

“Ay te, kon dolyar man ‘ya? Maestro ka gani diri pero maayo kon makabakal sang baka ang sambulan mo nga sweldo.” Tinungtong ni Eki ang duha ka tiil sa pulungkoan kag nagsandig sa poste sang tambí. “Mabalik ka pa gid man ‘To haw o diri ka na lang?”

“May duha pa ‘ko ka semana di.”

“Te, igo-igo gid lang man gali na nga madala mo si Mark, e.”

Daw bubon sa tig-ilinit nga nagmala ang tutonlan ni Beryong. Nabatyagan niya ang kalagting sang handum kag paglaum nga ginataya sang manghod sa panganay sini apang sa gihapon, nangibabaw sa iya ang rason. “Di lang amo sina kadali kag kadasig mag-asikaso sang papeles,” nasiling niya. “Isa pa, dili ko siya mapetisyon.”

“Ngaa haw?” Nagtadlong sa pagpungko si Eki. Nagtindog kag winaslik-waslik ang t-shirt. “Tawo nga ini, may grin kard ka, di bala?” Pinusa sang tingog sini ang gahod sang TV kag sang mga nagasulugal. Bagay nga nag-imbita sang pag-usyoso sang tanan. “Sa inyo gani sadto, naglumpat lang man kamo sa barko, te, ngaa nakalab-ot man kamo didto haw.”

“Eroplano na subong kag di ka na makalumpat-sakay. Mga ginikanan lang ang sarang mapetisyon. Kag bisan pa, kabudlay subong nga indi lang mga Meksikano ang kontra mo sa pagpangita obra. Tanan-tanan. Kadamo...Intsik...Hapon...Negro kag subong mo nga Pinoy nga triple sa kadamuon sangsa una.”

“Didto na bumukay sarakangan mo, waay ka sing mahimo?” Ulong-ulong ni Eki. “Kinaluoyan lang ako nga makauli.”

Waay sia makapauli kon indi sa bulig ni Prof. Matias Florentino nga nagatudlo sang Ethnic Studies sa Southern California College. Bata ini sang una nga mga Ilokano nga nangin obrero sang ubas, asparagus kag lettuce kag nagsaylo-isip sang mga banyera kag naghandá sang minilyon nga lata sang sardinas sa Alaska. Isa sia sa mga nainterbyu sini nahanungod sa kasaysayan nila bilang mga nabilin nga Manong sa

Agbayani Village, ang pinatindog nga retirement home sang unyon nila nga *United Farm Workers*.

Trip to the Philippines. Amo ini ang iniregalo sa iya ni Prof. Matias upod sang iya mga estudyante nga puraw mga ulihing tubo sa kabikahan sang ginatawag nga Pilipino-American. Subong padya ini nga tinan-ay sa iya matapos nia maestorya nga ginaduaw sia pirme sang malamig nga dapyang hangin, humot sang nagakatunaw nga kandila, kag nawong sang iya iloy nga nalunod sa mga luha sa paglagas sa sinakyan nia nga barko pa-Seattle sadtong 1933.

“Matahum ang Amerika. Apang indi matuod nga tanan didto manggaranon. Ang mga doktor, endyiner, kag abogado halin diri, nangin patas lang namon dito nga weyter, busboy, kag empleyado sa mga hotel kag pabrika.”

“Apang ngaa sila Manding Magay, nakapasemento sang balay kag pabalik-balik lang sa Maynila,” sal-ot ni Mark. “Siling nila, sa bangko sa Amerika nagaobra ang panganay nila nga si Baby.”

“Madamo na subong sa mga propesyonal naton ang nakasulod sa mga dalagko nga kompanya sa San Francisco, sa Canada, sa Hawaii. Amo gani nga kinahanglan may sapat ka nga ikasarang. Mas maayo kon madugangan ang imo ineskwelahan. Indi lang agod makaobra kundi labaw sa tanan, agod dili ka maloko kag mapigos sang iban.” Mapagsik ang tingog ni Beryong, daw nagahatag sang isa ka pamulong-pulong sa isa ka sinapol.

Damo pa ang gusto nia ituad. Tulad abi sang pakigbahin niya sa unyon sang lumupok ang grape strike sadtong 1965. Nanginbatok sia sa sugo sang mga lideres sang unyon nga magboykot. Amo nga nagasto nia ang iya natipon kag waay na sia nakapadala halin sadto. Nag-antos sia sa pagpakigbato sa kaaraydan nila nga mga mamumugon. Kag waay sia sing pag-hinulsol.

“May paborito ka lang, silingon mo,” utod ni Eki sa nagpatunga nga kalinong. “Te, dasig ka man ‘ya haw kon kay Manang. Abi n’yo na gid sa akon siguro waay pulos mong. Bugoy. ‘To, ginasiling ko sa imo, bisan ginagutom ako, indi ako interesado sa mga imported mo nga habon kag kape nga ina. Kongkreto nga bulig akon ‘ya. Tani nahangpan mo. Bal-an mo man, purdoy gid ko ‘ya. Ilabi na subong. Waay gid ‘ko sing may maamot kon kwarta ang pagaham-balan. Pero kon pinahibalo lang ni Manang aga-aga pa, waay ko tani binaligya sa banwa ang mga langka ko kag saging.”

“Kinahanglan ka pa bala silingan?” Gulpi saligbat ni Manang nila nga kaina pa padayon nagapanilag samtang nagadungango sa TV. “Te, bal-an mo man gani nga may inuman diri.”

“Bal-an ko ‘Nang nga asta subong malain ang buot mo sa akon tungod sa asawa ko. Pero ‘Nang, di na mabag-o ang kamatuoran nga asawa ko si Lorna kag lima ang amon mga anak. Kag ginsiling ko sa imo, Nang, palangga ko asawa ko.”

“Palangga gani, tuluka, waay kamo pagkapuya sa pagpamata.” Nagliso ang mga liug sang mga nagatalan-aw sang TV pa-tambi sa pulong nga ini ni Delia.

“Ay, Nang, manggad ang mga kabataan nga ina.” Pagkatapos, subong nga bata nga umatubang si Eki kay Beryong. “To, dako gid nga salamat sa tanan mo nga bulig sa akon sadto. Apang, ano mahimo ko. Amo ‘ni ang swerte ko. Bawiun ta na lang sa mga bata.”

“Bawiun?” Padayon ni Manang nila,” nga lauk lang man ginaeskuhir mo!”

“Nang, amo lang ni ‘ya kalipayan ko.”

Kalipayan, happiness, pensar ni Beryong. Kon ngaa kis-a kabudlay mahangpan ilabi na sang mga tawo nga may mga alam. Tulad ni Cesar, Meksikano nga lider sang ila unyon. Sadtong 1960s, ang Chinatown sang Delano sa California ang ila lugar-pangalipayan taga ka Sabado pagkatapos makaani sang ubas. Sa amo lang sini sila makalagaw tungod peligroso na para sa mga Pinoy ang iban nga bahin sang California.

Waay sia naparalisa sang kapiut sang panahon tungod sa binayle paayaw-ayaw upod ang mga Meksikana kag Kana. Ang mga hala-bira nia sa pagsinggit sang “sa pula, sa puti” sa bulangan sang Delano ang nagpabaskog sang iya tingog. Apang suno kay Cesar, pag-uyang lang ini sang oras kag kwarta kag ugat sang ginamo.

Hayskul lang ang iya natapos apang nahibal-an nia nga ang pag-angkon sang imol nga tawo sa kahigayonan nga makapangalipay kasubong kadalom sang pag-angkon sang balagon sa lupa. Kag bisan pa, indi sia nanging subong sang iban nga mga Pinoy nga nagpatuyang sa mga alahas kag malahalon nga mga bayo agod lang makapahambog.

“Wala ako makapangasawa tungod kinahanglan pa namon sadto nga magkadto sa Mexico para lang makapakasal,” pautwas nia. “Isa pa, mas importante sa akon sadto ang makatipon.” Bag-o pa nia masugpunan, nagdali-dali na panaog si Eki. “Mark,” tawag pa sini sa anak nga karon nagagawa sa pagtan-aw sang wrestling sa TV, “pauli na.”

“Balik kamo buas,” padumdom nia sa hinablos sang maglisensya sa iya. Nagdayaw sia sa pagsunod ni Mark sa amay. May respeto bisan pa propesyonal na ini. Indi subong sang mga bata sang mga Pinoy sa Amerika. Kasuhan pa ang mga ginikanan kon indi masunod ang gusto.

Isa ini ka maayo nga butang para sa iya. Nabuhian sia sang paglaum.

MAGAMAY na lang ang nagakaon sa sinugpon-sugpon nga mga

lamesa sa gua sa tupad sang balay sang manaog si Beryong. Nagpahuway sia sa kuwarta sang makapauli halin sa patyo. Sumakit ang iya tiyan. Sang pag-abot pa nia ini nagareklamo, subong lang humapdi sang tuman.. Sa tubig, pagpati nia. Ukon sa mga tinola nga ginkaudyakan sang iya tilaok apang ginpanibag-uhan sang iya tiyan.

Nanghulong-hulong si Beryong, nagalaum nga makita si Eki. May nagapalalapit sa iya sa pagpasalamat kag paglisensya pauli. May mga nagasenyas sa gua sang kudal. Ang tanan nga ini nakilala lamang nia nga anak ukon indi gani apo ukon hinablos ni amo sini kag amo sadto nga paryente sa ilaya kag sa ilawud.

Nakita nia si Mark nga nagapakadto sa apat ka mga bata, tupong-tupong sa kataas kag kadako. Nagapungko sila sa nagapatung-patong nga linayon sang kawayan nga siling pinagama ni Manang nia agod sa bag-o nga kudal. Malapit ini sa hilera sang mga dram sang tubig, sa diin nagatambak ang hulugasan nga mga pinggan. Mga manghod, kon indi sia magsala. Mahinay sia nga nagpalapit pakadto didto. Sinugata sia ni Manang Delia nia nga nagabitbit sang isa ka daku nga silopen. “Te, kumusta na pamatyag mo?”

“Daw maayo-ayo na. Nag-inom ‘ko sang ininit. Maayo kay ari ang mga bata.”

“Hay, amo gid man na si Eki halin sadto. Gamay nga bagay, masungon. Nabuyo abi kay Nanay nga ginapasugtan lang pirme. Bisan pangtig-ang nila sadto, sa mal-am pa ginasalig. Ang mga magagmay nga ina, hu, ang ginapakadto. Ikaw man abi mal-am...”

Tinan-ay ni Manang nia kay Mark ang bitbit nga daku nga silopen. Amo kag nahibal-an ni Beryong nga mga tinola. May naputos nga putsero, may langka kag baboy, may valenciana.

“Ipadumdom man abi Mark nga lima na kamo kag kontani, asta lang dira. Kay kon ako na naman, silingon naman nga kontrabida. Hambog kuno kay may bata nga nagaobra sa syudad. Indi na mapalapitan nga abaw, kon isipon, ako ang nagbakal sang yuniporm sa Gurl Skwat sang isa nga ina, hu. Kag di bala Mark, pati pang-alawans mo sadto?”

“Hangpa na lang, Te, si Tatay,” sabat ni Mark. “Amo gid man na siya, mabinatyagon. Pero bal-an nyo man na nga indi sia kabalo magtanom sang kaakig.

Problemado lang siguro siya sa panguma tungod kay bisan nang-sprey na, damo gihapon hilaon kag peste. Aga pa to siya kaina naglakat pa-banwa. May dala nga balunggay kag alugbate kag para makaduaw man sa patyo dayon. Ugaling di na siguro maghapit pa di kay inugbata subong sang baboy kag isa lang didto si Nanay.”

“Te, ano pa gid man abi ang mahimo ko kundi hangpon. Kon diin man si Lola kag Lolo n’yo subong, sigurado ako nga amo man ina ang isiling sa akon. Isa pa, mal-am na ako kag di na man magdugay. Sia na lang man amon utod.”

Nadumdoman ni Beryong ang mga pamahaw, panyaga kag panyapon nila ni Manang nia: mainit nga kan-on nga nagalutaw sa tubig nga naburibodan sang asin; linugaw nga binlud, kan-on nga may lakot nga mais. Sa mga kinaon nga ini nanambok ang handum nila nga mautod ang kurdon sang kaimolon. Karon, nahangpan nia kon ngaa nagaisahanon si April kag kon ngaa amo na lang ang pagpulugiut, nga isa ka pagkabalaka, ni Manang nia kay Eki.

Napanan-awan nia ang mga kaupod nia nga Manong: Si Carlos, si Fred, si Porping, si Magno. Ginaaningal nia ang kahadlok, pagkabalaka, kag pagkatingala sa ila mga tingog sa iya nangin desisyon – ang magpauli nga nagadukoy-dukoy sa kapaslawan. Tuman na, suno kay Carlos, ang makapauli sa paminsaron, kon ang pag-uli nagakahulugan nga wala na sing pamilya nga maabutan kag kon may ara man, nagaid gihapon sa kaimolon.

Matuod masakit ang pag-atubang sa kamatuoran nga ini apang klaro sa iya eksperyensya sa unyon nga dili madali ang pagbag-o. Isa ka ilahas nga maila ang pag-ugwad. Ilabi na kon sa kamot sang mga buaya. Madugo ang nangin mga diskusyon nila sa mga isyu katulad sang pagdokyument sa mga obrero nga nagasulod; sa pagtudlo sa mga obrero nga magpundar sang pangabuhian, kag labaw sa tanan, sa pagpatindog sang retirement home. Bisan sa mga topiko nga wala nahatagan katumanan kag tubtob subong unod sang pakigbato sang mga obrero sa bilog nga pamusod sang kalibutan. Parehas sang pagtaas sang sweldo kag pagpatuman sang ila mga pribiliheyo. Waay sing may nauyang nga oras kag paghimakas, sa iya pagpati. Kaalam ang nangin baylo sang tanan niya nga paghandum, pagpakigbato, kag paglaum.

“Sa diin nayon gani liwat sa inyo?”

“Sa Igtuba.”

Ini ang tawag sang ila mga ginikanan sa magamay nila nga lupa sa pihak sang suba. Didto sia sini sadto nagapahalab sang baka kag nagapanirador sang mga umbok kag maya.

S

A PAGNUBO sang silak sang adlaw sa hapon nga ina,

nagpanungkod nga inusoy ni Beryong ang kinahon paguwa sa baryo. May bitbit siya nga isa ka dako nga plastik bag. Ginpaka-maayo nia nga dili magpahatod. Bug-os ang iya pagpati nga tultolan nia gihapon ang Igtuba.

Matag-as ang mga yamora sa kilid sang inas nga alagyan. Madamo ang huya-huya kag bulubhay lang sia nagakalisag sa kinulas-kulas sang mga tambalihan sa kawayanan. Sang makalab-ot sia sa suba, nagatungkaaw ang dalagko nga mga bato nga salang malatayan sa kanabaw sang suba. May duha ka daku nga bubon sia nga nakita sa tabok nga ginasag-uban sang isa ka pamatan-on. Sa suba nga ini sia nakatuon maglangoy sang damo pa ini tubig. Sa banglid sila sadto nagapataas-taas sang ihi bag-o maglukso-salum. Inuba nia ang tsinelas kag ginlulos ang pantalon kag magtubog. Sa California, waay man lang bisan isa ka sapa sia nga naagyan.

Nagbuyok ang tungkod nia nga sanga sang madre cacao sa pagtuklad sa banglid. Sang iya pagtamwa, sinugata ang iya panulok sang atop sang isa ka kamalig sa di malayu malapit sa puno sang mga sirigwelas kag niyog. Palapit, nangin klaro sa iya panulukan ang laragway sang isa ka lalake nga nagatahop. Makatilingil ang iwik sang mga idik. Nagkanay lamang ini sang magpalapit ang isa ka babaye, naka-patadyong, agod magdamog. May nagabis-ak sang kahoy. Nag-al-al ang ido bag-o pa man sia makapanawag. Duha ka bata ang nagayapa-yapa sugata sa iya.

“Tani nagpahatud ka, Uncle,” bugno ni Mark nga tinungtong sa tamba ang kararaw. Tanan nagdulog: si Eki sa pagbis-ak sang kahoy; si Lorna sa pagdamog sang baboy nga ginasuswan sang walo ka mga idik; ang duha ka bata nga nagatanga, kag ang duha pa nga nagagawa sa manaba nga bintana

Nakaabot man gid ako,a,” sabat nia nga nagayuhom dungan sandig sang tungkod sa haligi sang tamba. Inatubang nia ang babaye. May kahuya ang yuhom sini. Kagamay, pensar nia. Halos tanan magamay sa babaye nga ini – ang iya mga mata, ilong, baba, uyahon, butkon, ang bilog nga lawas. Kag nagapangibabaw ang kagwapa sa kagamay nga ini.

“Beryong,” tan-ay nia sang kamot.

“Lorna.” Namahid anay ini sang tuo nga kamot sa patadyong.

“May tuba ayhan karon?” Pamangkot nia nga nagayuhom.

“Dugay-dugay, ari na siguro si Roming,” sabat sang babaye nga nagbalikid kay Eki sa pagngayo sang pagpamatuod.

Wala magsabat si Eki. Padayon ini sa pagsulod sang mga binis-ak sa siklat sang balay.

“Loyalista ka gali,” bugno ni Beryong sa manghod. *We Love Marcos* ang nakabalhag sa likod sang t-shirt sini.

Nagkadlaw si Eki. Karon tapos na ang iya obra. Gintapik nia sa abaga si Beryong sang makapalapit ini. “Tawo nga ini. Daw NPA kon maghambal. Pinanagtag ini sadtong kainitan sang eleksyon. Tatlo gani nadawi ko. *We Love Cory* ang isa.”

“Ngaa ikaw, Uncle, Marcos ka ukon Cory?” si Mark samtang nagapili sang mga pasi sa tinaphan nga bugas.

Hinakwat anay ni Beryong ang dala nga bag pakadto sa tambì kag magpungko sa luyo sang hinablos. Nagpungko man si Eki sa kilid sang tambì. Kulang na lang isa ka bol sang tuba sa ila tupad.

“Gindiskusyunan namon na sa unyon. Gindebatehan. Nag-ilinaway gani kami tungod sa magkatuhay nga pagpati. Nagkadto didto ang isa ka opisyal ni Marcos. Nangayo sang suporta sa unyon nga sa sadto ng tion, mabaskog kag aktibo. May mga lideres nga nangilkil. Ila personal nga interes ang dinuso. Apang sa tion nga ato, didto mas nagbilib ako kay Philip. Isa sia sa mga lider nga nangin malapit sa akon tungod pareho ang huyop sang amon paminsaron. Kag sa akon pagpati, sia lamang ang lider nga lubos nakasayod sang matuod namon nga sitwasyon. Hamakun mo, ha, nagtindog sia kag sumaka sa entablado kag naghambal sa mikropono nga, “Yes tu fredam of ekspresyon. No tu Marsyal Luw! Dawn tu Marcos! Sus, daw maguba ang kwarto nga ginpulungan sa katunog sang pamalampak namon sa iya.”

“Matuod gid man bala nga Amerika is da land of fre?”

“Ang matuod, Mark, dili. Ila na gid sa mga wala sing ineskwelahan kag sa mga pobre. Ginasentensyahan ka suno sa imo dapug kag panit. Sadto gani, may mga nakahalambra pa sa mga restawran nga *No Pilipinos Allowed*. Amo nga nagdesisyon ako mag-aplay sa pagka-citizen agod makabaton sang pribiliheyo kag makaboto. Sabsidy halin sa gobyerno ang nagabuhi sa akon didto. Mas maayo na ina kaysa mangin salaguron n’yo pa ‘ko di. Luas pa nga, alien na ako diri. Kag indi kita madala, Mark, gustuhon ko man. Sa simple nga rason nga indi ko masarangan. Iba na nga bagay ang ginakadtoan sang nabilin nga kaisog sa akon paminsaron kag dughan. Kag anhon sang nagagabok ko nga tul-an? Nagahulat na lang man ako sang akon oras.”

Subong isa ka panghayhay ang huyop sang dupoydupoy sa ulihi nga mga tinaga ni Beryong. Liwat nga nagpa-apa ini sa ila.

Isa ka lagapok ang pagkahulog sang mga paklang sang mga niyog. Kag sumaka-panaog ang panulok ni Beryong sa lupa kag sa nagakubay nga bunga sang

niyog. Naglagaw ini pakadto sa talamnanan nga nagapahambog sang kamaisan tubtob sa mga bakulod nga nagasakop sang lgtuba sa diin nagapangamyon ang kabulakan sang banaba, madre cacao, mariposa kag naga-ilitom ang bugnay kag lumboy. Kag ang baryo sa tabuk, amat-amat nagapabugal sang mga atop nga sinas. Gusto nia madumduman ini tanan. Kag madala pabalik.

Nagtindog si Eki. “Tsk-tsk, kaina pa nanaog mga suksok, wala gihapon si Roming haw. Basi bala sa ilaya pa lang naubos na. Bay-i lang buas kay aga pa kontratahon ko na.”

“Basi luyag ni Manong sang butong,” si Lorna nga nagkuha sang kararaw agod magtig-ang. “Nong, sulod na kita kay madulom na.” Binitbit dayon sini ang dako nga plastik bag. Dayon man kampod sa iya sang mga bata. “Indi ni inyo, indi pagbaluskaya.”

“Para ina sa ila,” saligbat ni Beryong nga nagsunod pasulod. Malapad ang salug nga kawayan nga nag-abi-abi sa iya. May mga nakapatung-patong nga karton sang mga bayo sa isa ka kilid. May mga medalya kag ribon nga nakasab-it sa dingding. May hagdan panaog sa kusina nga lupa. May banggerahan sa kilid sang dapug.

KASANAG halin sa tatlo ka kingke kag sa bukas nga bintana ang

nagalikop sa ila sa sulod. Dinala ni Mark ang madako-dako nga kingke sa isa ka pusod kag matunog nga binasa ang isa ka komiks sa nagadungango nga mga utod. Nagasirit-panapog ang ginainit ni Lorna nga putsero. Nagalumpagi sa pagpungko si Beryong, ginatan-aw ang mga hinablos nga nagapamati sa pagbasa- estorya sang ila Manong. Nahanungod ang istorya sa isa ka sepultero nga nangawat sang bulawan nga pustiso sa patyo.

Wala magdugay, tinilawan ni Beryong i-untay ang iya mga tiil. Nagkuriit sia sa pagbinhod sang mga tuhod kag pagsakit sang iya likod kag mga abaga. Pamatyag nia, ginapas-an niya subong ang tanan nga mga kakapoy sang mga dinag-on nga pagbira-bira obra.

“Bay-i lang ‘To, hiluton ta ‘kaw karon,” siling ni Eki nga nagatan-aw sa iya halin sa dalum sa kusina. Nagapatulo ini sang butong sa isa ka burong-on nga baso nga kinuha pa ni Lorna sa isa ka ginapakaandaman nga karton.

Nagabaskog sa palamatin-an ni Beryong ang kala-kala sang mga pangka kag sirum-sirom sa gwa. Nagasimpon sa pagkilinadlaw sang mga hinablos sa subong

masadya na nga istorya sa komiks nga ginabasa ni Mark. Nagalingaw ini tanan sa iya. Subong nagaili-ili.

Binutang ni Eki ang isa ka baso nga butong sa iya atubang. Nagakuludog sia nga dinab-ot ini. Kalayo sang California, hutik sang iya paminsaron, tuman kalayo.

(2003)

taga-uma@manila

Nagapiyangkaan sia sa kama, sabak ang bug-at sang iya laptop.

Ode to My Family sang paborito nia nga Cranberries ang nagatukar sa CD. Nagalingi-kiay dungan sa tunog ang iya ulo kag mga abaga samtang nagapanulupsup sa iya dila ang kainit sang cappuccino, take out halin sa Starbucks. Studio type nga kuwarta ang iya gina-rentahan sa ika-6th floor sang isa ka bilding sa ulusuyon nga Gil Puyat Avenue.

Sari-duag kag nagakalain-lain sa kadakuon kag istilo nga mga bombilya kag mga sulo-lampara ang nakaposisyon sa mga binit-dingding. Manug-alas nuwebe subong sa gab-i. Repleksyon sang malus-aw nga pula ang nakapokus sa folding table sa tunga-salug --- ginatindugan sang isa ka gamay nga basket nga buta sang stasis kag potpourri – ginapatungan sang isa ka hardbound nga duha na nia ka gab-i ginanamnam-basa, ang *Rich Dad, Poor Dad: What The Rich Teach Their Kids About Money – That The Poor and the Middle Class Do Not!* nanday Robert Kiyosaki kag Sharon Lechter nga bag-o nia lang nasumalang.

Nagakamang ang iya panulukan sa bag-o lang nabuksan nga e-mail. Halin ini kay Manang Jane na nia nga isa ka nurse sa Cambridge Memorial Hospital. Nagaduaw kuno pirme si Mama nia sa Inquirer.net kag sa Philstar.com. Nagapasimpalad nga makita sia sa mga litrato sa mga anti-Erap rallies, ilabi na gid ang ginhiwat kag ginahiwat sa Ayala.

Nakatulon sia sang laway. Ginahutik sang iya paminsaron nga tuman pa kalip-ot sang tatlo ka tuig para mapahagup sang Canada si Mama nila. Aktibista dya, subong ni Papa nila.

Kaugot ang nagabukal sa iya dugo sa tagsa ka tion nga madumduman ang pagkamatay sang ila Papa.

Kumanta ang iya cellphone. New message. Si Dax, sa huna-huna na. Suitor nia ini, web page developer sa Ortigas. Ginahaum-haum nia nga kumustahon sang soltero ang resulta sang iya shooting kaina para sa isa ka TV commercial.

Sa edad nga 25, sia si Julia Sebastian, Assistant Creative Director sang Harrison Communications nga nahamtang sa HSBC Enterprise Building sa Ayala Avenue. Isa sia ka mahugod nga copywriter sa sulod sang tatlo ka tuig bag-o na-promote.

GUD PM.KMUSTA? C TERAY NI JUL. NONG GWA MO? T.B.

Nag-aslum ang iya panguyahon sa pagsampukanay sang iya mga kiray. Wrong sendee! Erase message?

Daw sa naurungan sia. Liwat nia binasa ang mensahe – tunog Ilonggo ini – kag isa lang ang Teray nga kilala nia. Si Teray nga kaingod nila sa ila baryo sa Dao. Manikurista nila ini ni Mama nia sang hayskul sia. Nakayuhum sia sa pagdumdom nga tag-20 lang sadto ang pedicure kag manicure. Si Fred ang bana sini, ang ginakabig nga maestro karpintero sa ila baryo nga gitarista nia sa mga singing contest sadtong elementarya sia sa Central. Mahiligon kag maaayo man magkanta si Teray. Sia sini ang nagtudlo sa iya sang *Green, Green Grass of Home* ni Tom Jones kag *Country Road* ni John Denver. Sang mag-saulog sang ika-50th nga kaadlawan si Papa nila, nag-duet sila ni Teray sang *Top of the World* sang Carpenters.

Masulug ang iya pamatyag nga nagataralsik lang liwat ang mga laway ni Teray sa pagdiga sa balay-daku. Amo ini ang tawag sang mga tawo sa ila ginapuy-an. Ginpanig-iyahan kag ginpapanubli ini ni Lola Asun nila nga nagtaliwan sa pagkabun-ag sa ila amay.

Nag-text back tana: k lang. kmusta kyo?

Ginpaiway nia ang pagsabat sa e-mail sang magulang. Dili nia luyag makigbaes. Waala pa nia mapalawidan isip kon idapun-samu man nia ang iya tingog kag kusog sa pagbudyong sang Erap, Resign! sa mga kalsadahon. Ginkainsomya nia ang P62.80=\$1.00; ang cost-cutting, ang pag-pull out sang pila nia ka mga kliyente. Gintangis nia sa kaugot ang minilyon-milyon nga winaldas sa mahjong, sa mga mansyon, sa mga kerida samtang nadumduman nia ang ahaw 100,00 + nga budget para sa water system sa ila baryo nga sa sulod sang pagbinayluhanay sang mga tawo sa poder, gin-igudan balik-balik ni Papa nila sa Governor's Office.

Tinuduhan nia ang volume sang CD. Ginsandig nia ang ulo sa dalagku kag malum-uk nga mga ulunan sa likod. Ginhakwat-saylo nia sa iya kilid ang ali-ali nga laptop kag gintadlong ang mga batiis. Ginbalang nia ang plastik cup sa thrash can sa iya luyo. Waay ini magsyut.

DYA KO FORT BONIFACIO. LIBRE KAW RUMAN? PWDE SUNDO MO KO SIMBAHAN BCLARAN? GUSTO KO KASI PUNTA CALOCAN.

Bumangon sia kag sininggit ang gina-compose nga sabat: wtz ur bsnes dr? dnt tel m k2lung k!

Mal-am na si Teray agod magpanglugayawan pa ukon mag-obra sa tawo sa syudad. Bal-an nia nga dalagko na ang mga bata sini. Tubo nia ang panganay sini nga

si Gerry nga nadumduman na maayo mag-lettering kag mag-drawing. Waay sia sing may nasagap nga kon ano man nga balita sa soltero.

Naglabay sa iya paminsaron nga mahimo dili masaydan ni Teray ang pagka-compose nia sang mensahe. Dayon nia ini ginpanas. Daku ang iya pasalamat nga waay nia ini mapadala. Sa tono sini, mahimo makabatyag si Teray sang iya pagtamay. After all, kon naglakat man ini para mangamo, sa pinsar nia, it's none of her business.

Hakus ang throw pillow, nadumduman nia nga sadtong bata pa siya, idol nia ang tanan nga halin sa Manila. Man tanan nga bag-ong abot, nagputi kag puro sunod sa uso ang ila mga bayo. Luwas pa nga may mga kuwarta kay man, nagapanglibre pamasahé sa dyip pakadto sa banwa.

Bag-o magpyesta, kada Paskwa kag bakasyon sa tag-ilinit, hagrung sang nagapaabot nga RR Liner ang ginabantayan sang bug-os nga baryo. Nagahilera sila nga kabataan sa kilid sang mga kudal. Bulubulubhay lang sila kuhitay samtang ginapapanaog sang kalalakihan ang mga maleta, karton, kag lata-lata nga biskwit. Nagahagunos sila sa pagsunod sa kabalayan para sa M.Y. San kag Rebisco.

“Makadto man ‘ko sa Maynila pagdaku ko. Kag mabakal ako sang damo-damo gid nga tinapay.”

Nagkadlaw lang sadto si Papa nia, kag ginhakwat sia kag ginpisil sa ilong. “Sa Maynila 'kaw maeskwela. Ikaw ang magabawi kay Tatay mo.”

Sang una nia nga paglapak nia sa Manila para mag-eskuwela sa UP, natingala gid sia kon sa diin nagahalin ang linibo-libo nga nagadinusguanay kag nagapanuk-dukanay sa dyip, sa bus, sa LRT. Nangusyan sia sa presyo sang mga laswa kag mga prutas nga ginapangayo lang kag ginapanghatag sa ila baryo. Diutay lang sia mabungguan sa Katipunan sang daw tuod nga nagpabilin sia sa ginpana-ugan matapos ihaboy sang bata ang piso nga ginlimos na.

Pagduaw kag pagpangilala sa mga paryente ang nangin ritwal nia sa mga una nga bulan. Nabadbad na sa mga pagpakig-estoryahanay nga mga balhas sang pagpasimpalad bilang mga factory worker, security guard, saleslady, kabulig, construction worker, kag iban pa, ang nagpatilaw sa iya sang mga lata-lata nga tinapay.

Ginbasa nia liwat ang message. Nagtaliwis ang iya baba sa pagkulusamod. Nagtindug sia para i-tsek ang iskediyul sa nakasukbit nga calendar planner:

Sunday
830-10 GYM

- 2-4 Cine Europa, Shangrila – *Flores de Otro Mundo* (Spain)
6 *Speaking in Tongues* (Dulaang Talyer), Australian Center
call/text Noli for confirmation before 12: 833-2490/0916-255-2438

Last day subong sang Cine Europa. Himo nga pelikula ni Almodovar ang *Flores de Otro Mundo* kag dili nia gusto ma-miss ini. Sunday lang ang adlaw nga maangkun nia para sa kaugalingon. Ginapa-review man ni Noli nga iya abyan para sa *Today* ang *Speaking in Tongues*. Kag strictly by invitation ini.

Nagpalibog sia – nagdayan-dayan; ginpudyut nia ang hairbrush sa drawer kag ginpadalagan sa shaggy nga buhok; ginbuksan ang closet kag gin-isip sang mga mata ang naka-hanger nga mga signature clothes; nag-atubang sa standing mirror kag nagyuhum-yuhum sa repleksyon: 5’4, 34-25-35, heart-shaped nga panguyahon, shaved nga kiray, magamay nga mga mata, ilong nga may kataason – basi pa lang may kababaryo sia nga available para makigkita kag magdul-ong kay Teray sa Caloocan.

Nadumduman nia ang daan nga directory nga nakatago sa closet.

Tinawagan nia ang munero ni Boy, security guard sa isa ka warehouse sa EDSA extension.

“The number you dial is no longer in service,” ang nabaton nia nga sabat.

Gintilawan nia ang numero ni Rose, tubo nia nga cashier sa Goldilocks sa Libertad.

“Ay..., pang-umaga na sia, e.”

Madalum ang iya nangin pagginhawa. Waaay sia sing cell number sang mga ini. Dugay na sia waay makaduaw sa mga paryente kag nagapakigkita sa mga birthdays, kag kon anu-ano pa nga mga pagtililipon. Pirme lang sia mautangan nga hasta subong, waay gihapon mabaydan kag bal-an nia nga dili na gid mabayaran. Pirme lang man sia ginakuhit nga mangin ninang kang bata ni kon sin-o nga tarpulano. Dili nia luyag makaangkun sang ihada ukon ihado nga dili nia feel.

Klaro pa gihapon sa iya. 1992 ato. Manug-eleksyon. Nagadalagan bilang Mayor si Papa nia sa ila banwa. Nagbisita sia sa Caloocan, kay Uncle Tony nia, pakaisa sang ila Papa. Birthday sadto sang tiyo. Galante ini pag-abot sa ilimnon kag pulutan bagay nga halos tanan didto nagtilinumpok-saulog ang mga bugoy halin sa ilabaryo - mga kalag nga nagatinguha makakumkum sang pila ka gatos kag kon kaisa, linibo. Gab-i kag buhi ang pagbayluhanay sang mga istorya.

“Jul, dali bi diri,” halos singgit nga pangagda sang tiyo. Daku ini nga tawo, lampas singkuwenta ang pang-edadon, buy ang sell ang ginasaligan sang pangabuhian.

Nagpalapit sia. Plano nia nga sakyan ang kon ano man nga mangin panglabutaw kag pang-alaska sang tiyo.

“Tsk...tsk...byuti en breyn ‘tong pamangkin ko. Pero ambot lang kon makabulig ini sa akon. Si Papa mo? Huh, wala ‘yon, waay-waay gid, bisan madaug pa sia subong. Kulang sa diskarte, Jul, walang diskarte si Papa mo. Mahina. Hamakun mo, ha, Vice-Mayor sa sulod sang siyam ka tuig pero waay man lang bisan isa ka paryente nga napasulod sa munisipyo. Pwe! Tingnan mo si Erap, ha, tingan mo, pinapa-resayn pero tingnan mo, maraming kaibigan. Kasi naman, marunong makisama”.

Nagpalang-init ang iya dulonggan. Nagkuludog ang iya lawas. Kag naglukso ang pila ka botelya sang beer, mga plato, baso kag tinidor sa kabaskug sang iya pagsipa sa lamesa. Nangusyan sa waay malauman nga sarang niya mahimo ang halos tanan nga nakasaksi. Nadumduman nia pa nga madasig sia nga nagsulod sa balay sang tiyo kag ginsabnit ang backpack pabalik sa dorm. Waay gid siya ‘ya magpapugong. Dugay bag-o sila magbugnuhanay kag nagbalikay-buot ni Uncle Tony nia.

KUNG PWEDE LANG TANI. GUSTO KO NA MAGHALIN DI

Ginpakamaayo nia nga tawgan si Teray. Gindayal nia ang munero kag wala magdugay, may nagsabat. Laki. “Si Teray? Sandali lang ha...”

Wala na sia magtingala. Dili makasarang si Teray sang cell phone. Pero bal-an man nia nga mayo ini makig-estorya, ilabi na gid kon may pabor nga pangayuon. Sa gihapon, naintriga sia. Nagadali nga mga hulag kag hutik-hutik nga pag-estoyahanay ang iya mabatian.

“Jul? Uh, si Teray ni. Te, pwede ‘kaw? Sa simbahan lang sang Baclaran. Basi madula na ako kon maglampas pa dira.” Nagkadlaw ini. Ipit, kontrolado. “Daw dili ko na gani matandaan. May MRT na abi mong. Alas dyes...? Di pwede nga maaga-aga pa dira?”

Nainit sia, waay sia makasal-ut kag makapamatok. Feeling nia, it was as if nagapakig-estorya lang si Teray sa 14-year old nga Julia.

Pero nahadlok man sia nga dili ini pagsiputun. Bal-an nia nga ma-guilty siya. Salabton nia kag basi mangin barasulon pa sia hinali may malain nga matabo kay Teray. Dunganan nia lang ini hasta sa Monumento kag pasakyon sa dyip. Madiretso sia iya sa Shangrila, pagkatapos sa Paseo sa Australiana Center.

Ginsaylo nia sa low cool ang aircon kag binayluhan sang *Paint The Sky With Stars* ni Enya ang kaina pa nagawangal nga Cranberries.

Ginapanan-awan nia ang iya Papa samtang ginapamatian ang musika. Gamay ini nga tawo. Nagasapatos lang kon sa simbahan masulod. Kumportable ini sa sandalyas, camisa de chino, kag slacks. “Magpasalamat kamo kag pagserbisyo lang sa Diyos kag sa tawo ang akon bisyo. Waay ako nagapahubog ukon nagapanigarilyo ukon nagapamulang.” Amo ini ang standard nga sabat sang amay sa kada pagsaway nila nga mag-utod sa pagka-maalwan sini.

Barangay Captain pa lang, dalangpan na si Papa nila dili lang sang mga kaingud kundi pati sang mga pumuluyo sa kaiping nga baryo kag sitio. Kag dili ini makahibalo mamalibad. Mapabugas man nila ukon ila pang-allowance. Pati gani sa iya sini oras nga sa masami, malipatan na nia sini magpagunting sang buhok kag sang mga kuko sa mga tudlo kag tiil. Pati ang mamalbas.

Sweldo ni Mama nila bilang high school principal ang nagbuhi kag nagpatapos paeskwela sa ila. Amo nga pareho nia ginadayawan kag ginatamay ang kabuot kag kaayo sang ila Papa. Ginapasa-Diyos lamang sini pirme ang problema sa kuwarta nga ginaingus-pangayo nila nga mag-utod. Waay sila sang propyedad para inugprenda gani nakaagi siya habus-habus sa pag-agwanta sang noodles sa dorm; pagpalipas sang gutom sa library kag malls, kag pagbatas sa paghulat sang pag-abot sang dili gani maghulas sa mga kamot nga stipend halin sa gobyerno.

“Well, mag-rally kayo, basta ako, I would rather do something profitable. There will always be rich and poor.” Ginalikawan nia tubtob subong ang makigdiskusyon nahanungod sa Marxism. Dili nia luyag makigbahin sa mga NGOs kag volunteer works, subong ni Justine, ang ila manghod nga isa ka Associate Missionary of Assumption nga nadestino sa Bukidnon.

Nagdalum ang iya pagtinguha maka-kuwarta sang mapatay si Papa nila. Naga-observe sia sang hapon nga 'to sa mga lideres nga masaku sa pagpanagtag sang mga sample ballots sa mga supporters nga nagtipon sa ila balay. “Ambush. Nagapanaug na sila sa Danawan,” report sa two-way radio sang isa ka supporter.

Nagluto sia sa kaugot kag bal-an nia nga sa ayuda sang kuwarta, mahatagan hustisya ang hilaw nga kamatayon sang ila amay. Napriso subong ang mga suspek kag padayon ang imbestigas-yon bisan kon kaisa, natak-an na sia sa naga-igud sini nga panglakaton. May panibag-o nga hearing pag-abot ni Mama nila, penitsiyon ini ni Manang nila agod kuno makapahuway-huway. Dinasuk man nia ang lawas sa nagadinusguanay nga mga pasahero sang LRT. Hugot nia nga ginauyatan ang shoulder bag samtang nagapalambidan sa pagpungko. Naka-sleeveless sia sang itum, cotton, kag naka-capri pants nga beige. Naka-leather sandals.

College pa sia sang ulihi makatapak sa Baclaran, sang sadto nagabisita pa sia sa ila mga paryente sa Paranaque. Alas nuwebe sa Adoration Chapel ang estoryahanay nila ni Teray.

Ginsuksok nia ang Armani nga shades samtang nagapanaug sa istasyon. Tabon-tabon nia sang Kleenex ang ilong kag mga baba. Daw ginapamungol sia sa nagasinamo nga gahud sang mga salakyan, mga winakal sang mga tawo nga nagadinali-dali, sang mga pang-agda sang mga tindera kag tindero. Magin-ut kag pamatyag nia, daw ginatuslok ang iya panit sang silak sang adlaw. Nakipotan sia kag nagamayan sa alagyan, labi na gid kay pihak kag pihak, may mga display sang mga baratohon nga mga bayo, gamit sa balay, kag kon anu-ano lang.

Daku ang iya ngusol kon ngaa waay sia ‘ya mag-taxi. Nagalingin na ang iya ulo kag nagamuhan sia. Dili siya kahibalo kon sa diin maliko pakadto sa simbahan. Nangisog sia mamang-kot sa isa ka dalaga nga tindera.

GINATAN-AW-PANGILALA NIA si Teray sa iya ginatindugan sa

ganhaan. Daku ini nga babaye - lapad ang balikawang –matambok ang mga suso. Pirme lang postura, amo ini ang natandaan nia nga halambalanon sang mga tawo kay Teray. Waay ini pagguwa sa ila balay nga waay nakapang-lipstick. Bisan para lang magsag-ub sa bomba ukon magbakal sa tyangge.

Daw buli ka pato sa pagkibot-kibot ang mga bibig ni Teray samtang nagatindug-duko sa nasindihan nga kandila, kuom ang rosarito. Kaingud nia sini ang isa ka traveling bag, give away sang PNB.

Halin sa pagkuob-pangamuyo, naglibot ang mga mata ni Teray kag nagsumalangay ang ila mga panuruk. Dayon nia sini binitbit ang dala kag nagtikang palapit sa iya nga nagayuhum.

“Oy, Jul, kaina ka pa? Nag-gwapa ka na gid bala!”

Nagyuhum siya. “Huod, e. Syempre, dalaga. Te, kumusta?”

“Amo ‘ni, e, maayo man kay waay na ‘ko maayawan pangita. Kag may kaluoy gid man ang Diyos. Di bala siling ko sa imo sa Fort Bonifacio ako? Hay maan, anu-ano ko pa imo ang priso didto man!”

Nagapagwa na sila sa gate sang simbahan. Bal-an nia nga dire-diretso na ang pagpanugidun ni Teray. Nakabatyag sia sang pagpalang-alay sang mga tiil. Gusto na nia magpungko. Nakita nia ang hilera sang restawran sa tabuk-kalsada. Nagaraguok na ang iya tiyan sa pamahaw nga toasted bread kag asparagus soup.

“Gusto mo lunch na ‘ta?”

“Sa Jollibee?”

“Ikaw, kon sa diin mo luyag.”

“Sa Jollibee na lang, Jul. Para pag-uli ko, ipahambog ko sa ila nga nakakaon gid man ako sang frayd tsiken ni Aga. Matilaw ta man, e, kon manamit gid man.”

Nagkawas ang mga halakhak sa ila mga bibig. Pero samtang nagapanigal-ut sila sa pagtaris sang karsada sa kainit, nabalikdan nia ang pagpamahid ni Teray sang mga mata. Nahibal-an nia nga dili ato mga luha tuga sang ila pagkadlaw. Daw sa nagpalamug-at ang iya dughan.

“Nag-abot bay si Ronnie, 'to balang bata nga army ni Condring nga kay Berto sa iraya haw. A, waay mo na siguro maabutan. Nagpapahanap daw ng katulong ang kanyang boss. Te, kay libre man ang pamasah kag 2,000 kuno ang sweldo, e, di syempre, na-engganyo ako. Pero abaw, rapuyot gid ang pamalabag ni Manong Fred mo. Man-an mo man kabay 'to. Kwarenta sais dun kami pero gusto lang gihapon nga swet kami pirme. Siling ko gani, anum ka bulan man lang, para mabuhin-buhinan ang utang sa Coop. Abaw, maan, Jul, nagasilinampaw lang kautangan namon. Ano mahimo ko kay, syempre, Coop lang ang dalangpan. Waay na abi si Papa mo mong.”

Hinali lang nga daw naurungan siya sa pag-usang sang cheeseburger sa nabatian. Gulpi man nga tinakpan ni Teray sang mga kamot ang baba.

Nagtan-aw sia sa guwa. Daw mga guyom sa iya panulukan ang mga tawo nga nagaharagus sa pagdinali-dali. Ginapaminsar nia kon pila ayhan sa mga ini ang kasubong ni Teray.

Liwat nia nga inatubang ang kaupod kag dinuhol ang waay pa nabuhinan nga french fries. “Kumusta gali si Gerry?”

“Seminarian sa Saynt PETERS. Maayo kay nakakita kabay sang isponsor kay kon kami lang man ni Manong mo, ay abaw, basi waay na kami sing bahag nga isuksok. Bal-an mo kabay nga waay na pagpamanday si Manong mo. Ginasukot na sang iya rayuma kag ulcer. Duha na gali apo ko, Jul. Namana na si Pangging. Pina-eskwela ko tu yers kumpyuter pero waay pa nakatapos, nagbusong na. Maayo lang man kay tandos man bana na. Hay maan, kasarawayon sang akon mga apo. Mga maka-Lola. May nakita gani ako nga mga siripalan dyan kaina. Barato lang. Abaw, daw ano lang bay siguro turutumbo nila.”

“Te, ano natabo sa imo 'to sa Fort?”

“Hamakun mo, ha, Jul, kotse ang sumundo sa akon sa pyer. Mga military. Didto gani ako dinala sa Fort Bonifacio. Dyeneral gali ang boss ko. Tatlo ang bata. Magagmay pa kag may abno. Hay maan, kasuplada sang asawa. Tawo kon sin-o gid nga gwapa. Kon waay lang siguro paggamit sang mga malahalona nga losyon kag crem, ambot lang. Tatlo kami nga bulig. Kanya-kanyang parte. Ako ang taga-limpyo kag

taga-laba. Sus Ginuo, kadaku nga balay. Tayms tu sang balay n'yo! Ang masakit Kuya Eddie, waay man lang sang TV ukon radyo kag bawal man maggamit sang telepono. Ilabi sa tanan, bawal makig-estorya. Dili gusto sang bruha nga magkilalahay kami nga mga bulig. Diyos ko, hambal ko, mapan-os gali laway ko diri! Pagkatapos kon ara pa sia, abaw maan, daw ginasiraban lang ako pirme. Ginakulbaan ako. Tubuan gid ako sang nerbyos kon nagdugay pa ako 'to. Abaw, maayo lang Jul kay taga-Passi gali ang isa ka sekyu. E, kilala mo man ako kabay, ma-PR man 'ta. Amo to, e, nakipag-teks ako. Amo gali 'to mag-teks. Nakulbaan gani ako kay patago lang 'to kabay. Sang isa ka adlaw gani, nasinggitan ang isa kay nangalit man mag-teks. Didto ko takun dinala sa CR. Kanami sang CR nila, Jul, nami pa sa ginatulugan ko! Siling ko, hay, maayo pa sini sa uma, hilway 'kaw. Tatal, makakaon man kami tatlo ka bes isa ka adlaw, maauli gilang ako dya. May kaluoy ang Diyos, maimpas gid ra tanan nga mga utang."

"Te, sa diin na si Ronnie nga 'to?"

"Ang tampuhaw, daw aso nga nadula. Sabat sang mga sekyu sang ginpamangkot ko, hindi raw nila kilala."

"Maayo pinasugtan 'ka."

"Huod e. Bisan dili pa sila magpasugot, mahalina gid ko akon 'ya. Bisan waay pa sing sweldo. Pero napinsar ko nga, aba, hindi kasama sa usapan na ibalik ko atong pinamasahe ko! Kag sobra man ko sambulan kaya dapat lang na ibigay nila 'yung isang libo, no. Ipamakal ko pa 'ni sang mga pasalubong. Maayo kay na-taymingan ko ang laki gani waay na sing damo pa nga etsebutse."

Kumuot si Teray sa bulsa sang travelling bag nga nakapatong sa luyo nga sia. Ginhumlad nia ang isa ka yellow pad. Nakasulat diri ang mga address kag numero sang iya mga paryente kag kakilala, subong nia.

"Didto lang ako anay kanday Manang Susan. Mga sangka semana siguro, puwede na. Tatal, diri na gid man ako, di bala? Malay mo, makadelihensya pa ako. Gusto ko baklan sang bref si Manong mo. Kag dugay ko na handum nga makabakal sang bag-o nga niper kag ang mga uso bala nga mga kolor sang kyuteks, haw."

Daw sa nagahulas ang iya mga mata sa pag-imagine sang mga gusto baklun ni Teray. Bal-an nia nga mas daku pa ang iya ginagasto sa isa ka trip sa DermClinic kag Foot Spa sa kabilugan nga presyo sini. "Excuse me, mag-restroom lang ako."

Atubang ang espeho, namay-um nia sa kaugalingon nga nawong ang ila Papa. Pareho ka taas ang ila ilong. Hiniram nia ang iya ATM kag HSBC card sa shoulder bag.

NAGADALAGAN SA Roxas Boulevard ang taxi nga ila ginasakyan.

Nagauyatanay sila sa backseat, nagadungan sa The Carpenters: *“All my best memories/Come back clearly to me/Some can even make me cry/Just like before/It’s yesterday’s once more.”* Padulong sila sa SM Manila.

(2002)

Ang Bulalakaw, Canada, kag si Bob Marley

Ginbuksan ni Roy ang gripo. Mahinay lang bangod dili na nia luyag

nga mapuno sang gilayon sang tubi ang rice cooker, mga pinggan kag baso nga nakadeposito sa lababo. Ining lababo kag tatlo ka banyo ang komon nila nga lugar – mga siyam sila nga borders – diri sa bilding nga balay man sang mga ilaga, sa isa ka kanto sang kalye Harrison sa Pasay. Ginkuha nia sa kilid sang dulonggan ang ginsad-ang nga stick, Hope menthol; sinulod ini sa filter kag sumindi sa lighter halin sa bulsa sang maong nga shorts.

Kaina sa Burgundy Tower sa Vito Cruz, may bugal sia nga nabatyagan nga mga gradweyt sang Commerce kag Computer Science ang nakaupod-dungan niya. Messenger ang ila gin-aplayan. Isa lang ang kuhaon kag walo sila nga nakapila sa gua. “O, kumusta, pare?” Bugno nia sa una nga gintawag nga nakilala nia nga si Tony, 21, may-asawa kag isa ka anak. “Heto, magsisimula na sa Lunes...” nagapangalot-ngalot nga sabat, “magsisimula uli sa paghahanap.” Sinugponan ato sang nagaragaak nila nga pagkilinadlaw. Daw sa makadlaw sia subong. Ginpapasa lang sia sang resyumi. Tatawagan na lang daw. Utot n’yo e, hibubun-ot nia.

Tatlo na ka bulan ang nagligad. Sakay sa Negros Navigation, binalon nia ang paglaum nga makasampa sa pagka-seaman. Nagresign sia sa Bullet Express nga nagabiyaha Iloilo-Bacolod matapos makumbinsi ni Dexter. Ka-tropa nia ini sa inuman sa kolehiyo sa John B. Lacson. Nagbungguanay sila isa ka hapon sa bag-ong bukas nga Robinson’s Place sa Super. Si Dexter ang sinuwerte. Nagadalagan na kuno sa otsenta mil ang suweldo sini bulan-bulan. Madali lang kuno sa ila agency sa Intramuros. Sagapon nia lang kuno si Mr. Ganito. Huh, abi mo kon si sin-o, pamuyayaw nia, di lang man gali kilala sa opisina.

Nagsuyop sia kag ginsundan sang mga mata ang pagkadula sang aso sang iya una nga buga paguwa sa jalousies. Masingki ang kasiri sang dulom kag gahod sa gua sa nagabanaag-siga nga mga billboards sa kaatubang nga condo. Nadumdoman nia ang nagahara-hara nga pagbalita sa iya kaina ni Anya. “May meteor shower bukas, nabasa ko kan ina sa Inquirer, around 2 to 4 a.m.” Kaangay kuno ini sang nagakawasaag nga fireworks sa kahawaan. A, amo ini siguro ang ginatawag nila nga bulalakaw, pinsar nia.

Nakayuhom si Roy sa pagpanan-awan sang guya ni Anya nga masami lang buta sang kakunyag. Damo na ang utang nia sa babaye nga ini. Sang nagligad pa siya nga bulan nakaamot sang ginkasugtan nila nga isa ka libo. Apang kunsabagay, pakonswelo

nia sa kaugalingon, ginahimo ko man siya 'ya nga prinsesa. Makaon na lang ini. Pati panti, ako na ang nagalaba.

Bulubanta ni Roy, nakapamahid na si Anya sang crem, nakailis pantulog, kag nagabasa liwat. Ang hilig sini sa mga magasin kag pocketbook ang nagaawat sang ila paghulid. Nagginhawa si Roy sang madalum. Ginsandig nia sa kilid sang bintana ang sigarilyo kag pinudyot ang scotch brite. Pinatulan nia ini sang Joy Ultra; pinuga-kumos kag ginsipalan sa mga palad ang kalum-ok kag kadanlog sang mga bula. Amo ini ang iya ginakalipay sa nadangtan nga pagpanghugas pinggan sa luyo sang isa ka babaye sa edad nga 27.

Sinugata sia pabalik sa kuwarto sang iya ringtone. Makatiringil ang

pag-igut sang pwertahan sa iya pagbukas-sarado. Diri sa 2nd floor, pwertahan nila ang pinakagahod. Makalipatan nia pirme nga pahiran ini sang mantika. Tinungtong nia sa plastik nga lamesa ang mga nahugasan.

“Waay na ‘ko kwarta,” nagakadlaw nga taga nia sang cellphone sa wala nga dulonggan sang makilala nga tingog sang iloy ang sa pihak nga linya. Ginapalumos nia sa pagkadlaw ang kahuya sa padayon nga pagpangayo.

Isa man ka malip-ot nga kadlaw ang sinabat sang iloy. “Nagtawag si Auntie mo. Ginapa-mangkot kon luyag mo.”

Nagguwa si Roy. Dili nia gusto mabatian ni Anyag ang pag-istoryahanay nila nga mag-iloy. Canada ang buot silingon sini. Dugay na sa Quebec ang ila tiya kag manugduha na man ka tuig si Manang nia nga isa ka midwife. Mapauli na ini agod magpakasal. Sia naman iya ang mabulos. Ina kon luyag nia. Natandog sia sa pagkabalaka sang tiya kag pamilya sa balatyagon nia kag desisyon tuhoy diri.

“Sige...ngaa indi. Total daw kabug-at sang swerte ko sa pagsakay, a. Isa pa kadamo sang syort kurses nga kuluhaon. Tsk-tsk, grabe...nagabaha ang mga seman. Bisan gani ang dugay na nakabyahe, nabudlayan gihapon magbalik.”

Te, amo na lang ini ang asikasuha samtang ara pa si Auntie n’yo nga nagabulig, bisan nagakakalbo na kuno ang iya sarabutan. I-teks lang ugaring karon ni Nene ang namber nga tawgan mo kay nagapanghugas pinggan pa. Inug-abot na kuno sang Koreano nga naistorya ni Auntie mo. Magpalista gilayon sa sekretarya nia, ha. Di gid magpabaya-baya. O, kumusta kamo dira?”

“Waay na ‘ko sa ila ni Dodong,” pangumpisal ni Roy. Dili nia luyag nga sa mag-asawa pa ukon sa kon kay sin-o nga tsismosa sa ila baryo mahibal-an ini sang pamilya. “Syempre mag-asawa sila ‘ya kag indi bala nasiling ko nga ahaw mala-tangkal lang ang ila kwarto? Sus, daku pa gani ang tereys naton dira mong. Pero ari gihapon

ko, a...mga tatlo ka kwarto ang lang-at. May rummeyt ako...” nagtinguha sia kadlaw liwat, “babaye.”

Naabreya ang pagsabat sang iloy. Nangin mabug-at ang iya cellphone kag nabatyagan nia ang pagpalang-alay sang siko.

“Mga pila na ang ead?”

“Tubo lang ni Nene, a.” Kamanghuran nila ini nga 24 anyos kag gradweyt sang Management. “Akawntant sia ‘ya...sa Bangko Sentral.”

“Maayo naluyagan ka.”

“Hikay ka gid ‘ya haw sa pagkatisoy sang anak mo? Kag syempre, tsampyon ko ‘ya magpalangga mong.”

“Hinugay gani dira, ha. Pagsupot anay...”

“Nag-intiendihanay na kami, a.”

“Siguraduhon mo lang. Basi mabudlayan ka bala haw. Si Auntie mo...”

“Ako na bahala. Basta padal-i n’yo lang ko, a. Waay na ko gani bisan pamasahero. Kag ang inughatag ko pa sa iya, inug-amot sa groceri.”

“Buas gani, tatlo ka libo. Ikaw na bahala magbadyet, ha. Waay gihapon makasulod si Nene sa gina-aplayan nia sa SM. Kag maghalong gid pirme. Kaina sa TV, may pinusil dira sa Pasay tungod sa trapik. Sus Ginuo. Ano gali ngalan nia?”

“Sin-o? A, si Anya...? Anya Chua. Cebuana.”

“Intsik?”

“Pinamataan.”

Nagahigda na si Anya sang magsulod sia. Nakatalikod, ipit sang

mga hita ang mala-hotdog nga ulonan. Queen size ang ginahulidan nila nga kama. Sang isa lang ka semana nila ini nabakal, sang mag-20% sale ang isa ka furniture shop sa Paco. Bariw nga banig ang ila ginahigdaan sadto. Amo ini ang iya nabiliban kay Anya – daw si Lumen sa pasayod sang Surf – wais. Taguon lang anay kuno ang kwarta

kon indi man lang kinahanglan dayon ang balaklon – hulaton nga mag-sale. Ang nabilin nila nga kan-on subong, fried rice buas. Kag lubos nia nga ginakalipay ang pag-istorya sa isa sang dalaga sa Ingles. Para sa iya, isa ini kag pagtaha sa iya natapusan; sa iya pagka-propesyonal man.

Inunlog-unlog sila sadto nanday Dodong kag Rose. Tiyo nia ining si Dodong sanglit pakaisa ini sang iya amay. Supervisor si Dodong sa isa ka warehouse sang Uratex sa Pasay extension. Avon dealer naman iya si Rose. Ginahagad sini pirme si Anyag nga tilawan ang niluto nga tinola agod makapag-sales talk dayon. Nagapahuway-huway sila sadto sa pagpanyapon sang sinigang nga bangus sang manuktok si Anyag. Nagaugtas kuno ini sa paglagas-hampak sa mga ilaga nga nagasugata sa iya sa kada pagbukas nia sang suga. Damo man bala kuno sa ila, agod mapahibalo na nila sa management.

“Samahan na lang kita dun,” lahug nia. “Ako ang machong daga na babantay sa’yo.” Nagpaukoy lang si Anyag sadto. Apang nadakop nia ang paglagaw sang panulok sini sa iya.

“**N**gaa binaton mo ‘ko?” Malulo nia nga pamangkot sang

makahulid-tanday sa dalaga. Nasiguro nia nga nakabugtaw pa ini. Sang gab-i nga ato, gilayon nia pinangayo kay Rose ang numero sini. punta ko jan, text nia. Waay sia sinabat, kag dugang nga nangisog sia: nag-miss call, nagtawag, nanuktok. May kasubong sia sini nga determinasyon. Nabasa nia ang kamingaw ni Anyag kag isa ka kahigayunan ang pag-isahanon sini. Kon matabo, makaluwas sia sa poder sang mag-asawa. Nagaantus sia sa pagpanagitlon sa mga tungang-gab-i kag kasanagon sang pagkatipungaw sa masaku nga pagburubaliskad sang mag-asawa kag sa ila daw inipit nga mga ugayong. Amo ini ang mga tion nga ginahandum nia may gahum siya nga mangin Invisible Man.

“I don’t know...maybe you just came in the right time...na boring na’t nakakalungkot mag-isa.”

“Yan lang palagi sagot mo. Sige na, o...harap ka dito.”

“Di ko ma-explain pero napaka-comfortable ko sa’yo. Alam mo ‘yon, ‘yung di ko man lang naisip na nakawan mo ako or worst, i-murder kaya. Maybe ‘yung paging promdi natin helped. I don’t know...it just happened and perhaps, may mga bagay talaga na mahirap i-explain. Mabuti na rin ang di pag-analyze palagi. I’m happier, Roy. Parang tapos na ‘yung pag-aabang ko’t paghahanap.”

“Ako rin, kumfurbul din ‘ko sa’yo.” Matuod ini. Nakornihan siya maminsar sang linya nga “daw subong lang nga dugay na ‘ta magkilalahay,” apang amo ini ang nagalaragway sang iya nabatyagan sa dalaga. Kamag-an, nga subong lang waay sing mantas sang kasal-anan sa natabo nga pagsaulog nia kay Anya biya sa pagkaulay sini sang gab-i nga ato sang makapauli sila halin sa pagsimba sa Harrison Plaza. Kag subong nga normal lamang kag lohikal nga ang mangin kasunod sadto amo ang pagsaylo nia – ang pagsugod sang iya pagpanghuggas-pingan kag damo pa nga iban.

“Wat if nekts yer, or nekts, nekts yer, aalis ako?”

“Okey lang. Though you made me realized that life is more colorful and meaningful when you have someone to call to and be with when the rest of the world are too busy with the business of living. Parang di na ako takot dun. Each season has its own blessing.”

Nakaginhawa si Roy bisan pa nawerdohan sia kag nadaluman sang mga tinaga ni Anyag. Basta indi nia luyag nga suknaan sia sang panahon. Ginawaslik nia sa paminsaron ang mga tinaga nga manloloko, oportunista. Indi sia amo sini. Indi. Tubtob buhi sia, bal-an nia, indi nia malimtan ang isa ka Anya Chua. Sigurado na ini. Kadaku nga butang ang ginhimo sini nga pagbaton sa iya. Basi nanging isa na siya sa nagabanig sang duta kon gab-i sa Luneta ukon CCP Complex kon indi tungod sa katayog sang lupad sang paminsaron sang babaye nga ini.

“Kahit mabuntis ka?” Sia kon kaisa ang nagabakal sang pills sini kag pirme nia ini ginapadumdom kon gab-i. Apang sa gihapon, interesado sia sa mangin sabat sini. Ginhusay-husay niya sang mga tudlo ang tubtob abaga nga buhok sang dalaga kag ginahaluk-halukan ini.

“Well, Nanay chose na buhayin ako and see, I’m normal and an achiever! I don’t smoke, I don’t drink, and never been into drugs. Wala akong NBI record.”

“Ako rin,” sabat nia.

Ang matuod, ginakakunyagan ni Roy mangin isa ka amay. Apang bisan okey kay Anyag kag nasiguro nia ngamangin maayo ini nga iloy, indi sia ‘ya. Wala sa iya handum ang mang-iti. Isa ka pamilya ang gusto nia ibalay. Amo ini ang iya kusog sa pagbaton sang ginatan-ay nga bulig sang tiya. Kag antes sina, ginahandum niya nga nagapangape-kape na lang ang ila mga ginikanan; retirado na sa pagpalibog kon sa diin liwat makuha sang kwarta ukon kay sin-o naman mangutang. Subong man ang pinalangga nila nga tiya.

Nahibal-an ni Roy nga nagapaeskwela man sang iya mga utod si Anya. Pangisda ang naistorya sini nga pangabuhian sang pamilya sa Cebu. Nakakolehiyo ini sa isa ka pribado nga unibersidad diri sa Manila sa suporta sang Intsik nga amay nga copra trader sa Dipolog. Architecture kuno ang iya sini first love. Amo nga ginpili

mangin hilway bisan pa daku ang ginakaon sa iya suweldo agod indi padayon mairong sang amay. Maeskwela liwat kuno ini kon makatipon-tipon na.

Ginapaminsar ni Roy nga kon sa Canada na sia kag bisan may pamilya na, padalhan nia gihapon si Anya. Halimbawa sang mga libro kag magasin kag DVDs. Makahalam-ut, nadiskubre nila nga pareho sila sumulunod ni Bob Marley.

Hinakus nia sing hugot si Anya. Madugay. Diri nia pirme mabatyagan ang kamag-an sang kalinong; ang pagkapahuway sa kakapoy sang iya kalawasan, paminsaron, kag baratyagon.

“Goodnight,” liso palayo ni Anya. “I have to catch the meteor shower...”

“Samahan kita. Maaga rin akong gigising...may pupuntahan ako.”

Room 505 sa Herrera Towers, Makati. Angay lang ini kadaku sang ila

kwarto. Puti ang tiles sang salug, puti man ang pinta sang dingding nga ginadekorahan sang malapad nga mapa sang Canada. May duha ka lamesa, isa ka kompyuter, filing cabinet. Luk 4 Jeny Frias, sec n Mr. Tek, teks sa isa sang manghod kagab-i. Amo na ‘ni, ang seksi nga mala-mais ang buhok, muno ni Roy sa kaugalingon. May duha na ka babaye nga nagapungko sa kahoy nga bangko. 7:45 pa lang. Abi nia sia na ang pinakauna.

“A, you’re Roy Ibiernas. Have a seat, Sir.” Nagayuhum nga sugata sa iya sang sekretarya, dungan pangayo sang iya mga papeles.

Ginpaguwa nia halin sa kanpsack ang plastic envelope nga sulod ang iya 1) transcript of records; 2) diploma; 3) certifications sang mga trainings nga natambongan; 4) birth certificate; 5) baptismal; 6) marriage certificate sang ginikanan, kag 7) 2 ka passport-size I.D.

“Passport?”

“Meron.” Dali-dali nia pinaguwa ini halin sa secret pocket sang knapsack.

“Hintayin lang natin sina Mr. Tek at Atty. Fusio,” balikid ni Jenny sa duha. “On the way na sila. Anyway, 8:30 pa naman. Roy, si Lenie pala at si Vergie. Toronto sila kaya medyo madali lang. Ang Quebec kasi may sariling entry requirements.” “Ang alam ko, French din ‘yan d’yan. So marunong ka pala,” ang nagapanukol nga muno sang

ginpakilala nga si Lenie. Daw si sin-o ini kon manulok-nulok kag manghulag-hulag. Waay naluyagi ni Roy ang tabas sang dila sini.

“Ano ba naman ‘yung French na ‘yan,” balus nia, “napapag-aralan naman lahat, di ba?”

“Kunsabagay, tutuo ‘yan,” sal-ut ni Jenny. “Di nga siguro aabutin ng dalawang taon, doon ka na. But we need your full cooperation, of course.”

“No problem.”

Nagtadlong sa pagpungko si Jenny kag tinan-aw sia diretso. “Ganito kasi Roy..., since BS Marine gradaute ka, commercial diver ang gawin nating job description mo. Ito kasi ang high demand doon. Saka immigrant ang pinapa-aplay sa’yo ng Auntie mo, which means na, dapat mataas talaga ang qualifications mo. Now, we need papers to support na you’re indeed a professional diver.”

Nagpalanglamig sia sa nabatian. Sosyal pamatian ang diver. Kanami pinsaron nga amo gid man na sia. Apang bal-an nia nga indi lang na amo kadali. Isa pa, magasto ini. Sunod-sunod nga pinalagtok nia ang mga tudlo sa duha ka kamot. Nainit sia nga waay sia sing privacy sa pagdiskusyon sa sekretarya sang iya aplikasyon.

Nagbukas ang ganhaan antes pa man sia makasabat. Putot nga gamay si Mr. Tek. Daw kungfu master nga naka-amerikana. Si Pepe Pimentel naman iya sa paguwa sadto nga *Kuwarta o Kahon* ang nadumduman nia sa pigura ni Attorney Fusio. Kinamusta gilayon sila ang duha ka lalaki nga subong dugay na sila magkilalahay. Pinakilala sila isa-isa sang sekretarya.

Nagtangu-tango ang Koreano sang maatubang sia. “I met yur Auntie Flor...nice woman.” Tinapik sia sini sa abaga antes dumiretso pungko sa lamesa sa likod malapit sa salamin nga bintana. Nagsunod si Jenny. Mala-hani ang pag-istorya sini sa boss nga masaku naman iya sa pagtangu-tango kag pagpulupasipat sa ila. Inatubang sila sang abogado. Indi kuno sila magkabalaka tungod madamo sila sing kakilala nga mga dalagku nga tawo sa embassy. Sa matuod lang, indi na kuno maisip ang ila nabuligan.

Nagpalang-init ang dulongan ni Roy. Pamatyag nia, ginalagas sia sang multo sang kahambog ni Dexter sa pagkatikalon sang abogado nga atubang. Kon big time ini, ngaa waay man ‘ya nagmigrate? Ngaa nagaantus sa mala-tangkal nga opisina nga ini? Ginaudom si Roy nga tani lang, waay nagsala ang ila tiya sa pagpili sang mapalapita. Waay abi nag-agi si Manang nila sa agency. Direct hiring ini.

Kakausapin daw sia ni Mr. Tek, palapit ni Jenny. Guminhawa sia sang madalum. Indi sia dapat kulbaan agod indi magkuru ang iya dila sa pag-Ingles. Tsansa na nia ini.

Nagabukas si Roy sang 555 corn beef. Nagapanghumot na ang

sibuyas kag ahos. Ginabuko niya nga ipahid karon sa ginatuktok nga basagra sang ganhaan ang mabilin nga mantika. Bal-an nia nga igahugyaw ini ni Anya pag-abot.

Ginligpit nia sa mala-hotdog nga ulonan ni Anya ang Superferry tiket nga nabakal kaina. 2:30 buas sa hapon ang iya halin. Ginalauman nia nga bugnuhon ini sang dalaga. Agod dili na sia mabudlayan sa pag-umpisa istorya. Mga duha ka semana ukon sobra pa ang igadugay nia sa probinsya.

Samtang nagagisa, ginapanan-awan ni Roy ang pag-yes-yes-yes ni Mr. Tek. Indi man gali 'ni maayo gid sa Ingles. Sus, di nia maintindihan ang ginapangwakal sini. yes, yes, yes lang man ang sabat sa iya mga pamangkot. Ar yu syur, mr. Tek, dat dey wil aksept me der as dayver? Ar yu syur I can pas?

Kinahanglan nia maplantsa ang mga ginapaasikaso sa iya ni Jenny antes magbalik. Damo ini. Inisa-isa nia ini sa paminsaron: photocopy sang passport sang ila tiya kag iban pa nga papeles nga nagapamatuod nga Canadian citizen ini. Pamatuod nga may suod sia didto nga paryente nga madayunan pag-abot. No parblem diri, ipadala na lang ini sang tiya;

- 1) bank account. Kinahanglan minimun sang 3000,000.00. Pamatuod nga masalangan nia mabuhi didto samtang waay pa siya obra. Amo ini ang madugo. Masigput na gid ang savings sang ila tiya. May processing fee pa, medical fee, landing fee, kag damo pa nga fees;
- 2) pictures sang pag-dive nia. Bisan makaisa lang kuno basta may makuha sia nga sertipikasyon. Hinatagan sia ni Jenny sang brochure. Kinadtuan nia ang isa ka opisina sa Ermita. Sus Ginuo, dolyar 'ya ang presyo! Kag sa pool pa lang ini, ha. Sa Batangas ukon indi gani sa Palawan ukon cebu pa ang matuod nga pag-dive. Kundi sa Boracay na lang siya 'ya. Diretso pa.

Sa pumpboat pa lang, nag-udyakan na si Roy sa mala-kristal nga

kaasul sang mga balud kag sa nagapugati nga hunasan sang Boracay. Sobra pito na ka tuig ang nagligad sang una siya makalapak diri. Mapagsik ang iya mga tikang kag mala-kilat ang iya pagpanghulong-hulong nga subong lang indi niya luyag may mapaiway-tan-aw nga katahum sa nagakubay nga mga cottages, restawaran, tyange, tanom, kag mga turista sa palibot samtang ginapangita ang Diver's Guru.

Sa ulihi, nakit-an gid man nia ini. Ginalikup sang burloloy ang kalawasan sang nahambal nia sa telepono nga si Maan. Tatlo ka libo para sa isa ka oras nga pag-dive. Kaupod na diri ang renta sa diver's suit, sa snorkel, fins, mask, kag buoyancy compensator. Pati ang pagkuha sang pictures. Takashi ang ngalan sang iya trainor. Mataas ini nga Hapon, mabuot ang itsura.

Anak ng pating, nagbag-o ang immigration law? Amo sina kadali?

Daw tinakluban si Roy sang langit sa balita nga ini nga sinug-alaw sa iya ni Jenny. Amo gali nga masaku ang text sa iya sa pagpamangkot kon san-o sia mabalik. Report kuno dayon. Waay na gani sia maligo pag-abot. Nag-ilis lang siya sang t-shirt. Bisan pag-text kay Anya, ginpaiway nia. Tuman siya ka-eksayted sa pagbalita nga yes, mission accomplished! Kag sa pagpadayaw sang mga pictures: ang mala-palasyo nga katahum sang kaidadalman sang dagat sa nagapamukadkad nga mga korales kag sari-duag nga mga isda sa nagkalain-lain nga kadakuon. Subong man ang iya kamachohan sa diver's suit.

“Wala tayong magawa, batas ‘yan,” duhol sa iya sang sekretarya sang isa ka folder.

The New Regulations have significantly modified the selection system for Skilled Workers. Amo ini ang linya ang nagpangilay sa iya. Pinadayon niya basa. Applicants must attain at least 65 points in order to qualify for a Quebec Certificate of Selection. 17 points ang mahalain sa training; 15 sa employment; 31 sa adaptability; 10 sa age; 23 sa knowledge of languages; 3 sa relatives, kag 1 point lang sa financial autonomy!

Daw sumbagon ni Roy ang lamesa. Otsenta mil lang ang natigayon i-deposito sang tiya sa iya ngalan. No read, no write ang iya iloy kag amay apang nangisog ang mga ini nga makighambal sa manedyer sang bangko sa ila banwa. Tinulon sang mga ini ang bugal agod maisyuhan lang sia sang bank certificate kag mahingyo ang

manedyer sa pagkooperar sa mga tion nga iga-background check sia. Pagkatapos 1 ka puntos lang!

Dugang dira, ginabulang sia sang ahensya kay Lenie, ang nadumdoman nia nagmuno sa iya sang French. Kinahanglan na kuno subong may partner ka gid ‘ya tungod sa kategorya nga adaptability. Te, ma-divorce lang kuo sila e, pag-abot didto. Ang importante, makaangkon sila sang visa sa katumanan sang ila mha handum.

Abi mo ‘ya makapag-divorce ka kon waay ka kwarta? Daw gusto nia isinggit sa sekretarya. Kuwarta gihapon ina kag nagabuktot na si Auntie nila didto sa pagpangnunos sang salug sang hotel!

Nagtindog si Jenny kah hinimos ang isa ka folder sa kaha sang filing cabinet. “Tingnan mo,” hatag sa iya sang isa ka laminated I.D. kag tatlo ka panid nga papel, mga sertipiko. “Di ba parang tutuo?”

Daw matuod gid man. Nakaulong-ulong si Roy sa pagpaminsar sang pagkamagagahum sang makina. Isa ka laminated I.D. sang pagka-opisyal nia nga katapo sang PADI halin pa sadtong 1988. Kuno. Totoy na totoy sia sa picture. Kag ang mga sertipiko – tanan nagabandera sang mga logo kag dry zeal sang nagkalain-lain nga mga kompanya kon sa diin nangin lead diver sia. Hahahahaha.

Nagpin-ut ang iya dughan. Kinahanglan na nia magpautwas. “Ang galing n’yo, Miss Jenny. Ang galing-galing n’yong mameke! Kaya n’yo naman pala, e. Bakit pino-problema n’yo pa ang kwalipikasyon ko?”

Plak!

Indi nia dapat gihapon sinipa ang lamesa kag linamposan sang folder si

Jenny, pagpati sang tiya. Ginbugtaw sia sang long-distance call sini kaina. Nag-istoryahanay na kuno sila ni Mr. Tek kag waay sing peke nga kasal nga matabo. Marisgo na lang sila sa pagka-solo niya. May mabaton kuno sia nga notice halin sa embassy nga nagasaad sang iya file number. Isa pa liwat kuno ka notice nga nagapahibalo kon interbyuhon sia ukon indi na. Kag ang katapusan, kon nakapasa siya ukon denied. Ini tanan sa sulod sang kapin ukon luwas sa tatlo ka tuig.

“Dito lang muna ‘ko, ha?” Pangiray nia kay Anya samtang nagapanilhig. Nagailis pa-opisina ang dalaga. “Masarap naman ako magluto, di ba? Okey naman maglaba, mabango pa nga kasi may Downy. At kita mo, wala nang daga. Natakot sa’kin. In syort,

may boy ka na, may darling pa, at bodyguard. Parang kape...3 in 1!” Kadlaw nia, dungan tulon sang laway sa pagpangupos nga nabatyagan.

“Bitaw,” upod-kadlaw man ni Anya. “Mahirap, ano?”

“Talaga! Ang hirap pala ng trabaho ng mga Nanay at mga asawa, pagkatapos sasabihin nilang “nasa bahay ka lang?” Di nila alam na hindi nanunuyo ang mga kamay mo. Mamaya nga, aayusin ko ang lababo. Ano ba naman kasi, burara ang ibang borders. Hay naku, wala man lang mga paki!”

“But of course, iba pa rin ‘yong may pinagkakakitaan ka, di ba? Para sa sarili mo. Self-improvement...self satisfaction...independence.”

“Syempre. Akala mo lang kung paano naghihirap ang kalooban ko. At talagang di ako papayag na ganito na lang ako. Iniisip ko nga’ng mag-canvas nang mailako. May isang libo pa ‘ko d’yan.”

“Why not? Be yur own boss!”

“Tama, bilib talaga ‘ko sa pangga ko. Paano na lang kaya kung wala ka?”

Nanukduk si Roy sa Divisoria. Hasta sa Raon. Hala sige ayo sa

nagabaha nga mga pinirata nga produkto. Pagkatapos nagsakay sia sa bus kag nanaug sa Ayala Avenue. Diri siya bangod manami ang Makati. Daw sa ginatunaw sang nagatag-asan ng bilding ang iya kasubo. Sa atubangan sang LKG Towers. Damo nagapuwesto di. Nagalakat-lakat sia. Nasukbit sa iya tuo nga abaga ang asul nga travelling bag. Tatlo ka sample ang iya ginauyatan: *Harry Potter*, *Prosti*, *Tracy Chapman*. “Ma’am, Sir,” duro nia sa mga ginasug-alaw. Kon may magduyo kag mamangkot, amo lang kag ginapakita nia ang iba pa sa sulod sang bag.

Isa pa lang ang nabakal sa isa nia ka oras nga pagpasimpalad - ang *Bob Marley Collection*. Namutikan nia ang pagpulupasiplat sa iya sang mga “orig” nga manugtinda. Pare-pareho lang naman tayong gustong mabuhay, gusto nia isinggit sa mga ini. Sa gihapon, kinulbaan sia. Labi na sang makita nia nga ginaistorya sang isa ka babaye nga tindera ang isa ka maniwang nga pulis sa di-malayu. Daw sia gid ang ginatuhoy sang pagpanugid sini.

Kag nagapalapit gid man sa iya. Waay sia nagpahalata apang gindasigan pa gid niya ang paglakat pasaylo sa pihak. Nagpito ang pulis. Dinasigan pa gid ni Roy ang mga tikang hasta sa nagaduludalagan na sia. Hasta sa makasaylo sia sa pihak kag

tamang-tama, may nagpondo nga bus. Nagahangus sia nga nagsakay. Daw sa ginabayo sa kakulba ang iya dughan.

Sabak ang bag, ginsandig nia ang ulo sa pulungkuan, guminhawa sang madalum, kag ginpiyong ang mga mata. Sa paghagup sa paminsaron sang kapaslawan nga nabatyagan, nagkamang sa iya ang kakunyag nga mahakus it hugot si Anya. Makighilawas diri. Maluyagan si Anya sang iya pamilya. Maluyagan sang dalaga ang Iloilo. Didto sila sa ila terrace maistorya. Kanami didto kon ugsad, kon damo ang mga bituon, kag kon may mga bulalakaw nga daw sa nagawasaag gali nga yab-ok kag ipot-ipot sa kalangitan. Nadumdoman nia nga magbakal sang balut. Panitan niya ini kag ihungit sa dalaga. Pagkatapos butungon nia palapit sa iya kag halukan sing pino kag ananay halin sa talinga pakadto sa liug sa dughan paidalum, paidalum.

Tinapik sia sang konduktor. Humugot sia sang sinsilyo sa bulsa. Hinayupak, muno nia, wala na sia sing sinsilyo.

Sa TV sa atubangan, may flash report: *Canadian Embassy, nagsara dahil sa banta ng terorismo!* Nakapisik sia sa amo nga balita. Apang naagaw ang iya atensyon sang pagtunog sang iya cellphone. May bag-o sia nga mensahe: *wer kna? ingat, ha. mwwaahh.* Liwat-liwat nia nga ginbasa ini. Ginahapulas sang mensahe ang iya kapoy nga lawas kag pamatyag. Hasta sa waay na nia masapak ang balita, ang gahud kag dapug sang mga kasubong nga pasahero, ang mala-bao nga pag-igod sang bus sa trapik. Singgit ni Bob Marley - *No woman No cry! No woman No cry* ang nagalikup sa iya pamatin-an. Naga-kamang ini halin sa iya mga dapa-dapa. Daw sa malupok na ang iya pus-on. Gusto-gusto na gid nia mangihi.

(2004)

Komposo ni Dandansoy

Ako si Dandansoy nga kon inyo madumduman, sang ginikanan kag

kahagugma gin-bayaan. Tanan sila sa Payao nagpadulong kag siling nila kon ako sa ila hidlawon, ang Payao akon lang tan-awon. Apang tandu-tandu sa dagat, tandu-tandu sa bukid, pila na ka presidente sa Pilipinas nailis, ang Payao sa diin...sa paminsaron dili ko makurit. Sa diin ang Payao sa naga-urulhot nga kabalayan sa tunga sang talamnanan? Sementado sa nanari-sari nga kadakuon kag duag, ang Payao bala sa Hongkong, sa Japan, sa Saudi, sa Canada, sa Italy?

Salamat sa Diyos, ining pamangkot nasabat gid man, gani sang komposo buot sa inyo maglingaw. Sa gahum sang sugilanon kag ambahanon, ang kabuhi ko kag paghigugma liwat pabantugon. Gani mga abyan, kon mahimo dili magdali. Igso-on sa tabuk nayon, hapit anay sa amon. Waay kita sing buyu nga pagamam-un, apang kon ikaw sang tinanuk nga saging makauyon, hala bira kita upak kag sang malamig nga softdrink sa tiyan pagaligay-ligayon.

Ako si Dandansoy, dili na binayaan, kasubong sang ginkanta sang madamo nga iloy kag manugbantay-bata sa pagduyan, pagpaili-ili-tulog anay. Kasubong sang ginsa-plaka sang mga tawo nga kilala kag sa ila naghatag sang kadayawan kag madamo nga kuwarta. Ang akon suwerte nagbag-o isa ka Domingo it aga sa bulan nga tagkirewi, kon sa kamal-aman pa.

Ako si Dandansoy, alyas Engineer sang barangay, sadto 29 anyos kag sang isa ka abu-abuhon nga van nagapanag-iya, naga-drive. Amo nga si Kapitan Tyago nangabay kon mahimo sugaton sa airport sang Iloilo ang isa ka doktora nga sa amon magakadto. Lorena Advincula ang iya ngalan, apo ni anhing Eddie nga napatay sa pagbanug sang tinae. Kailo nga mal-am, waay gid matabangan. Ay, ay, ay, ang mga pobre sa ospital sang banwa, sang probinsya...!

Akon nadumduman nga classmate ko ining Lorena sadtong elementary. Ambot kon uso pa ini subong apang kami sadto may ginatawag nga feeding. Sang grade three, kami ang pares sa paglugaw sang manamit nga bulgur wheat. Ang iya iloy, si Manang Acay, ang naghimos bangod sadto pa lang maluya na si Lola Engrad nga sa akon nagtatap.

Ako si Dandansoy nga maniwang, sang isa ka kaldero ginpalukdo pa-eskwelahan. Husto, pakot gid n'yo, ang kaldero sa tunga sang talamnanan nagtabingi – nahulog - kag ang lugaw indi sarang mapudyot. Sa kakulba, ako sa shorts nag-ililihi. Kaluoy nga Dandansoy, kinadlawan na, waay pa makasalbar sa paha ni Lola

kag sa buyayaw sang maestra. Paano ko malimtan nga sa idalum sang kahoy nga laua-an sa likod sang eskwelahan, ako sa paghilibiun ni Lorena gin-updan?

Ay, ay, ay, ang pobre ko nga tagipusuon nanunlog. Dayon ko sia nakilala sang sa airport nagapaguwa kag manghulonghulong bitbit ang isa ka daku nga bag nga itom. Malip-ot ang buhok, nakaputi nga blusa kag shoulder bag nga pula subong sang iya gin-text sa akon. Ginsu-gata ko sia sang matam-is nga mga yuhom. Ang pobre ko nga tagipusuon, anano nga dayon ang pagkuba-kuba - sa pagrulukso-lukso daw sa ginaituk.

“Sang ina ka pa?” Sugata nia.

“Wala lang madugay, a.” Ginkuha ko ang iya dala kag kami nagtabok sa nagalinumba-anay nga salakyan kag pasahero sa kalsada. Ang matuod, mga tatlo ka oras ang akon hulat. Bal-an n’yo man, baryo pa ang sa amon kag ang alagyan, abaw a, kabudlay ispelengon! Sadto lang sia nakapauli halin sang magsaylo sila nga magpamilya sa Manila sang maka-graduate kami sa grade six. Pila ka bulan antes sina sang mapatay ang iya Lolo Eddie.

Diretso na kuno kami, sa baryo na manyaga. Magabalik na sia sa sunod nga semana. Bal-an ko nga subong sang madamo pa nga abyan kag kilala – bangod sa kasakuon sa syudad ukon sa ano pa man nga rason nga sa paghibalo waay ako sing kinamatarong – dili sia maglawid sa pagpauli sa uma. Pero ambot, sa pagpaminsar nga sa sunod nga semana dili ko na sia makita, daw sa latay sang nagabiti nga latigo sa akon pamatyag. Ay, ang pobre ko nga kalag nagtalang-talang. Pen, pen de serapen sa diin bala ang mas masubo, makatalagman: ang magalaon gid lamang ukon ang magpasimpalad bisan pa liwat pagabayaan?

Ugaling ang tingog ni Lorena sa pagpangamusta nagtulutumbo amo nga sa batsehon nga kalsada ang amon laway nagwilisik. Nasimhutan ko ang mga rosas nga sa atubangan sang balay nagapamukad kag ginapanan-awan nga sa iya ginahatag. Sa paglingkang-lingkang sang van, nagdut-anay ang amon mga siko kag abaga nga daw sa kanami lang bala magligid-ligid sa kama. Anano nga daw sa may alibangbang sa dughan ko nagkapa-kapa paguwa nga sa dalanon nabilin ang pila ko ka kakulba!

Pagadayunon ko ang akon komposo sang mag-abot na kami sa baryo. Sanglit tabuan nga Pacquiao-Morales rematch, asta sa balkon buta gid ang balay ni Kapitan Tyago. Luwas pa nga ang ila TV indi lang colored, indi lang daku, kundi flat screen gid nga Panasonic! Pinakauna sa baryo, salamat sa anak sini sa Saudi. Mapagsik ang pang-abi-abi kay Lorena sang nagtululumpok nga tuman ang reklamo sa kadamo sang pasayod. Hala sige, pakilala nga sila man paryente. Nadumduman pa bala nia sadto... kilala pa bala nia si amo sini? Kumusta ang iya pamilya? San-o naman sila iya magakari? Ay, ay, ay, si Lorena, ang doktora halin sa Manila, sang naglalabug nga mga liug kag nagpanghublas nga panulok, sang bilog nga baryo ginsunod.

“Te, ‘Day, magkano ‘yong pusta?” Lahug ni Kapitan, maniwang nga tawo, sang si Lorena makapungko na. “Siguradong tumba na ang kontra.”

“Tan-awon ta anay, e,” sabat nia nga nagayuhom.

“Aba, maayo gid...kabalo pa!” Ang tingog ni Kapitan nagahara-hara nga subong lang ang bilog nga manugtan-aw nakaangkon sang kapagsik dili lamang sa paghulat sang sambuwa Pacquiao kag Morales. “Kita n’yo...aton ining doktora...libre...gani indi gid magpabungol-bungol. Karon sa alas-kuwatro, sa barangay hall gid magkadto.”

“Manyaga muna tayo, ‘Day,” guyod sa iya ni Manang Delia, ang but-anan nga asawa ni Kapitan. “Engineer...” hagad man sini sa akon. “Mainit-init pa ang tinola. Langka kag kadyos.” Duha man lang tani ka lat-ang ang amon balay pero sanglit mas manamit maghigop sang sabaw nga may upod nga dalaga kag magtan-aw sang boksing nga subong lang sa sinehan, sa lamesa sa pihak nga hulot ako nagpadulong.

“Karon sa gab-i maihaw ‘ta sang manok, a,” pabati-bati ko kay Manang Delia. Ang matuod, luyag ko mahibal-an kon ini paborito bala ni Lorena. “Ano ayhan ang maayo, fried chicken ukon tinola?”

“Kapayas kag katumbal...tagal na ‘ko bala hindi nakatilaw sina.”

“Dami na sa ila ni Engineer.” Dayon pasiplat-pangiray sa akon ni Manang Delia. Huo, amo na sila sadto tanan sa baryo, tanan na lang nga magkari nga dalaga, sa akon ginatodo.

“Bisan manok pa kag itlog, a.” Abaw, daw sa nangusyan man ako sa akon namitlang. Matuod ako may poultry kag waay gid kaso nga si Lorena pagaihawan, pagalitsonan. Apang atong pagpasakay sa umpisa pa lamang sang pagpang-unlog pinasahi kag sa napamatud-an, makatalagman.

Ako si Dandansoy, dili man gid gwapo pay may dalitan nga angkon. Dili man sa pagpahambog, madamo sadtong kolehiyo tubtob sa opisina sa munisipyo ang mga dalaga nga nagpabatyag, nagalaum. Kon ipamangkot n’yo pa sa kamal-aman, igasugid nila nga maalam ako kag but-anan. Apang mapati man kamo ukon indi, kamot lamang sang una ko nga nobya - huo ang nagbiya - ang akon nauyatan. Sa mga tion nga ato ginasunlog gani ako sa inuman – ngaa kuno kasubong na lamang sa pagprotekta ko sa mga watershed ang pag-amlig ko sa akon sarakangan. Siguro labi lang ako nga nangin pislian umpisa sang ako mabansagan nga si Dandansoy - bata, ulitawo nga binayaan.

Apang sang udto nga ato, bal-an ko man nga dili na gid ako makapangindi sa liwat nga paghutik sang tagipusuon. Sang masayuran nga yes, daug na si Pacquiao - tumba-lipong gid ang kontra kag ang hilinugyaw sang bilog nga baryo kalipay-pagpabugal sang bug-os nga pungsod, sa tagbalay kag bisita dayon akon

lisensya. Sa balay ako nagpauli kag magpaligo – nagpahumot, pa-guwapo. Sa poultry ginsugo ang isa ka sidekick nga solterito agod magpangita sang tulotam-bok nga manok nga pagadal-on sa balay ni Kapitan Tyago. Sa hardin gintan-aw ang mga tanom nga rosas sang laon nga tiya kag ginpangamuyo ang ila pagbuskag. Ako si Engineer Dandansoy, ginkalipay ang mangin bodyguard ni Dra. Lorena, agod si kon sin-o man nga tampuhaw nga overseas sang baryo ukon politiko sang banwa dili makaporma.

Husto lang nga nagsalum na sa paminsaron sang bilog nga baryo ang pagdaug ni Pacquiao kag nabangot na ang mga kanding, baka, kag karbaw sang ginsugat ko si Lorena. Isa ka karton sulod ang binotelya sang ferrus sulphate, vitamin C, pills kag condom ang sa akon iya ginpadala. Bag-o man sia paligo kag isa ka manayanaya nga lin-ay sa sandal, pantalon kag polo shirt. Tinumpok sang kababaihan ang amon naabutan sa barangay hall. Tumalagsahon ining hitabo nga ang baryo sang isa ka doktora pagaduawon. Tatlo pa ka baryo, patukad-padulhog ang pagalakton para sa pinakamalapit nga Barangay Health Center, kag ang pag-ulhot sang midwife subong kalaka sang lati kag ugsad. Amo nga si Manding Soteng, manugbaligya sang bandi, nanglatas pa sang banglid kag suba sang mahibaluan ini.

“Abaw, abi mo lang ‘ya, ‘Day, tuig-tuig ako nagapabunyag,” panugiron sini. “Tama na, sobra na, siling ko kay Manong mo Estong. Apang ano ang mahimo ko?” Gusto sini mahibaluan kon bala naganiwang gid man ang babaye kon magtomar sang pills subong sang nabatian nia sa mga istorya sa suba sa iya pagpanglaba.

“Ay, maayo lang kay sahan ko iya ang pills. Kon dili siguro, ambot lang kon tatlo lang ang akon bata,” si Lea, manugbaligya sang kamatis kag bag-o lang nakapasemento sang balay.

“Yang si Rogel...abi n’yo lang, puerta gid labi na sadtong mga trayntahon pa lang kami. Susmaryahusep, halos aga, hapon, kag gab-i.” Dayon sini halakhak. “Kag dili gid, bisan ano ko kapirit, dili gid sang condom maggamit.”

“Ay, ako ‘ya, nagpakapon gid takon,” si Carmen, isa ka Barangay Kagawad. “Hadlok man ‘ko sadto kay siling nila di ka na ‘ko manamitan. Te, naga ta haw?” Utoy-utoy man sini kadlaw. “Mga desperatis lang na ‘ya, di bala, Doc? Hay...ano abi kay katig-a gid sang ulo sang iba diri. Gusto lang magpanamit pirme.”

“Te, ikaw ‘ya, “Day,” si Lea sa mala-hani nga tingog, “pila na imo?”

“Wala pa, ‘Nang,” padayon kuha ni Lorena sang blood pressure sang kamal-aman. “Malaon na ‘ko siguro.”

“Sus Ginuo! Ngaa man ‘ya...ari si Endyiner hu,” madasig nga sugpon ni Carmen. “Sa husto naman kamo nga edad kag makasarang. Ay, abi mo lang ‘ya, “Day, mas maayo gid ‘ya nga may bata ka.”

“Amo na ang dili ko maintindihan subong,” sal-ut ni Manang Gloria nga may mga maestra nga bata kag masaku na ang reklamo sang paglingin sang ulo. “Ang makasarang, dili luyag mag-asawa. Kon luyag man, dili makabata. Naga man ang iba, hala sige pa gani ang kumos-hilot agod mahulog pero kon ngaa amo pa ang nagadayon.”

Apang hinali natublag ang ila malapuyot nga istorya, amo man ang paghampang sang kabataan sa plaza. Si Manang Buday nga presidente sang Barangay Pastoral Council naghanguyong nga nagpadulong. “Ay abaw, ‘Day,” sugata nia kay Lorena, “salamat sa pagkari, sa pagkaba-laka, apang ngaa subong lang vitamins nga ginapanghatag mo ang condom kag pills? Basi makalab-ot kay Father Miguel, mabuyayawan gid kita!” Kag ano na lang kuno kon makakadto sa kamot sang kabataan? Sus Ginuo, basi labi nga mangisog sila sa pagtilaw-tilaw. Ay, abaw, sa gilayon gid kuno untatan!

Syempre pa, waay gid nalikawan ang pagsabtanay sang kababaihan. Nangin klaro, nangin diretso ang pagpautwasanay sang mga paminsaron kag balatyagon nga sa pagtinumpok-tumpok lamang sa pagpanglaba sa suba kag bomba nagaguluwa. Subong abi sang panindugan ni Soteng nga tama na, sobra na ang anum ka bata. Ngaa kuno mapati sia iya sa sermon ni Father Miguel nga ini gani ginasugid nga may bata sa isa ka katekista? Kag ngaa haw kuno, hatagan sila sang simbahan sang inugpakaon kag inugpaeskwela?

Gilayon man nga nag-abot si Kapitan Tyago kag kay Dra. Lorena nangayo sang pasaylo. Nasubuan gid sia nga damo gihapon ang kulang sa ihibalo sa ila kinamatarong. “Padayon,” mando nia, “sa pari ako ang bahala.” Kag labi nga nagdayaw ako kay Kapitan. Waay sing pagkabalaka nga sa masunod nga eleksyon mahimo ato nga pangontra sa iya.

“Don’t worry, Kapitan,” sabat ni Lorena. “Buo ang aking loob.” Dayon man sini atubang kay Buday. “Don’t worry, Manang Buday, magseminar man kita sa mga pamatan-on kag maging responsable sila sa kanilang mga desisyon.”

Amo nga sa pagpadayon, ako kag si Lorena nagpungko sa idalum sang akasya sa pag-hingalup sang adlaw. Malapit ini sa lote nga sadto sang ila balay ginatindugan kag sang adlaw nga ato, ginapunihan sang mga ralaswahan kag kabulakan. Matuod, siling nia, dili na solo sang mag-asawa ang ila desisyon sa pagpamilya. May intervention na, may pasilabot sang World Health Organization, sang United Nation, sang Department of Health sa mga programa sini kag pag-ayuda sang condom kag pills.

“Gusto mo sang bata?” Pamangkot ko.

“Kahit sino naman siguro. Pero ayaw ko pa.”

“Pero sang nobyo mo gusto na?”

“Paano mo nalaman?”

“Lagpat lang. Kon amo, may ara.”

“Pinapasunod ako sa Amerika.”

Ay, ay, ay ako si Dandansoy nga binayaan, ngaa sang dimalas daw dili gid mabulagan. Apang nakita ko sa iya mga mata ang akon man kapung-aw; nahibalan nga ang iya gutom dili man sa tiyan, kag ang kauhaw dili sa tutonlan amo nga sang paglaum ako waay nadulaan. Ang akon Payao iya Amerika kag bisan pa silingon nga ang tagipusuon waay sing pagkalimot, maka-gagahum ang kapung-aw, ang kahidlaw, kag kami karon iya ang magkaupod.

“Pero di ko makita ang Amerika sa akon mga damgo,” siling nia.

Sus Ginuo, abi n’yo lang kon daw sa ano ang pagkuba-kuba sang akon dughan; daw sa tampuhaw nga nag-udyakan! Nagpati ako sa iya kay bisan ako man, huo nagahandum makakita sang snow kag makaangkon sang dolyar, apang dili agod didto mangabuhi. “Amo gali nagpauli ka,” siling ko nga labi ginkugmat sang mga masunod nga sabat.

“Huo. Parang may kung anong parte ko nga nabilin diri na mapanatag lamang ako kung makauwi.”

“Kag kumusta ang pakiramdam mo karon?”

“Ikaw? Siling nila sa PUP ka nag-graduate, hindi ka nahidlaw sang Manila?”

“Ari na ang tanan sa Iloilo, luwas sa pag-ugwad sang mga baryo. Okey na ako nga makapa-SM ukon makapa-Robinson kon san-o ko gusto. Damo man ang seminar kag training sa Manila, sa Cebu, sa Davao. Nakakadto naman ‘ko gani sa Korea kag Japan. Sang isa ka semana lang may meeting ako sa isa ka telecompany para sa dugang nga cell sites abay wi-fi. Ngaa handumon ko pa ang trapik, gahud, polusyon?”

“Pero walang malinis na tubig diri. Of course, di naman ibig sabihin talagang malinis ang tubig sa Manila pero look, hasta subong suba kag bomba gihapon. Nagadunot ang inyo tinae. Alam mo bang kaya nag-doktor ako dahil sa nangyari kay Lolo? Cancer of the liver ang iya nangin balatian. Syempre, nalaman ko lang ‘yan sang Biology major na ako dahil sabi ng kamal-aman, nagbanug ang tinae nia dahil nahiwitan.”

“Amo nga maayo gid kon ang katulad mo mangin matuod nga doktora sang baryo.”

Ay, ay, ay panulok nga naglapaw sa mga bakulod kag bukid ang iya nangin sabat. Bal-an ko nga nagabiyahe ang iya paminsaron sa Manila tubtob sa Amerika. Ambot kon bangod sa dapyang sang tun-og kag huni sang sirum-sirum kon ngaa labi nga nagbaskug ang akon buot. Siling ko sa kaugalingon, kon nagapanakayon man ang iya paminsaron kag nagapanimbang ang iya balatyagon, gusto ko malatunan sia sang akon paglaum.

Gin-istorya ko nga bisan nabulilyaso ang proyekto nga patubig ni Kapitan bangod napierde ang iya congressman, sigurado na ang ayuda sang isa ka NGO sa bulig man sang pribado nga mga tawo. Naumpisahan na ini sa madamo nga dagyaw kag bilang pamatuod, gintudo ko sa iya ang Yalo watershed kag ang mga banglid sang narra kag mahogany. Saulado ko ang mga detalye halin sa natakos nga distansya, budget, balaklon nga mga tubo, kabilya, piyesa kag madamo pa. Ginapanan-awan ko na ang adlaw sang pagsagawak sang malimpyo nga tubig sa lababo sa kabalayan kag ang padayon nga pagpananom sang kakahuyan.

Nagtangu-tango lang sia kag gihapon sa malayo ang panulok nga sa liwat akon nabatyagan nga ako si Dandansoy binayaan. Pilit ko man ini itumba, itikwang, palagyuhan, daw sa igi nga sa panit ko nagakamang. Ang iya kahipos nangin daguob sa akon paminsaron. Sadto nga sirum labi ko nga nahibalan kag nabatyagan nga isa ka tumandok nga pangayaw - kasubong sang ginadamgo ko nga tubig - ang doktora nga akon palangga.

Pen, pen de sarapen kutsilyo de almasen, “Fight hasta malipong,” singgit sang kabataan; “Para sa bayan ang laban na’to,” singgit ni Pacquiao. Now or never ang rosas sa hardin kinahanglan mahalad kag mahatagan sia sang mas daku pa, mas dalum nga rason agod ang Amerika dili na gid ikonsidera.

Amo nga bisan pa nangin masaku sang mga masunod nga adlaw, ako si Dandansoy Engineer sang munisipyo, waay nakalimot sa pagpabatyag sang paghigugma kay. Nagpadala sang bandi, nagpasag-ub sang tubig, nagbakal sang mga padala nia sa banwa, kag salamat sa cellphone, sa pagbaha sang mga nagapakonsulta sa iya akon napadumdom nga magkaon na, magpahuway, kag sige lang yuhom kag pasakay sa kon ano man nga unlog. Nasundan ko man ang iya mga hilikuton parehas sang pagbisita nia sa ospital sang banwa kag sa pamunuan nakipag-istorya.

Sa baryo madamo man ang nagkalatabo. Luwas sa masami nga pagma-oy sang pila ka soltero sa pagkapierde sa bulang kag sa sugal ukon sa simple nga kabangdanan nga nahubog, namuyayaw si Manang Condring nga komadrone. Kasubong ni Manang Buday, presidente sang BPC, sia man kontra sa condom kag pills sa obvious nga rason.

Ara man si Uwa Girum, kilala nga manugsantigwa sa tabuk-suba. Suno sa iya makaga-laba ang paggamit sini – daku nga sala ang pagpatay sang bata! Nakita na kuno nia sa iya pagsantigwa ang katapusan sang kalibutan. Tan-awa ninyo, panugiron

nia sa kababaihan nga nagapanglaba sa suba, kadamo karon sang sunog, sang linog, sang baha, kag bisan ang mga man-ug kag ilahas nagaguluwa! Ini tanan bangod sa kasal-anan sang katawhan kag ang mga bag-ong bun-ag ang makasalbar!

Sa punto nga ini bal-an ko nga ginahawat-hawat na ang inyo pagginhawa indi sa kon ano ang posisyon ni Lorena sa mga hitabo. Nasiguro naton nga indi malingkang ang doktora sa iya natun-an. Luwas pa nga nagabagrot ang iya ngipon sa pagdumdom nga ang iya Lolo kuno ginhiwitan. Kon ako naman iya inyo pamangkuton kon bala nagapati ako sa babaylan, sa manugbulong, ini lamang ang akon matugda, abyan: sadtong bata nakasunod ako kay Lola didto sa San Joaquin sa pagtukad sa katapuan sang Estrella Bangotbanwa. Dili ko malipatan nga sila tanan nagahilibion samtang nagakanta, nagapangamuyo, nagalakat-atubang sa apat ka pamusod sang kalibutan. Nasaksihan ko si baylan Jose sa pagsayaw kag matuod ato makapalanindog-bulbol. Sang magsakit ang akon ulo, sa iya orasyon dungan huyop sa akon lubot kag nusnos sang luy-a, ako nag-ayo. Nagdayaw ako sa iya kinaadman sa pagbasa sang huni sang hayop kag direksyon sang hangin. Sa akon iya gintudlo ang amihan, habagat, kanaway, kag salatan.

Apang ining si Uwa Girum, gulpi lang nag-ulhot isa ka adlaw. Tumandok sia nga nagpa-amulya sa Mindanao sadtong panahon nga ginakabig ini lugar sang bulawan. Amo ini sia sang makauli, isa na ka babaylan, kag waay man sa pagbinutig apang sa akon ihibalo, indi ini mamulong kon waay sing ginasiling nga “donasyon.”

Ay, ay, ay ang mga halangdon nga babaylan isa na lamang ka handumanan. Sa baryo nagabaha ang kabataan kag madamo ang nagakalamatay indi sa engkanto sa suba, indi sa hiwit sang aswang! Antes ako magpadayon-buwelo, abyan basi ikaw nauhaw, sa paglisensya indi mahuya. May malamig nga tubig sa banga kag karon sa katam-is, sa kalimpyo, sang Imodium kag Diatabs dili ka na mangita. Ara lang man sa likod ang C.R. Kag dili magkabalaka, damo gihapon ang akon manok. Ano gusto ninyo, litsunon ta ukon sa kapayas kag katumbal palangoy-languyon? Bisan gab-i may salakyan pa kag kon ano gid man, masaligan gihapon ang akon van.

Sa pagpadayon, abaw, ako si Dandansoy sang mga masunod nga adlaw sa kakulba kag kakunyang daw sa ginaduyan. Huo, mabuot sa akon si Lorena kag maalam sia para ang mga hulag ko kag palanambiton sa text dili niya mabasa. Apang, syempre, ang pagbaton sa akon, ang pagsulod sa relasyon lain iya nga istorya. Nasiguro ko nga damo ang iya ginatimbang ilabi pa nga kon aton gid man pinsaron, ang amon pagkilalahay waay pa gani sang isa ka semana.

Dumduman ko pa atong gab-i nga masanag ang bulan. Ako si Dandansoy labi nagpa- mat-ud nga bag-uhon ang kapalaran. Sa balay ni Kapitan Tyago si Lorena akon gindu-aw. Ay, ay, ay akon naabutan nga sia ginabahulay sa sakit sang tiyan. Nakainom man sia sang bulong pero sa tubig sa bomba namag-o gihapon. Amay nga Makagagahum, Iloy nga Makaluluoy, Espiritu Santo, si Lorena tabangi, akon

palanambiton. Naglaga si Manang Delia sang luy-a kag amo ini ang amat-amat gin-inom nia.

Ako si Dandansoy sa makahalam-ut nga istorya gintinguha lingawon ang dalaga. Nabanhaw atong adlaw nga ako sang isa ka kaldero nga linugaw nagpas-an. “Bulgur wheat, buragwit,” utoy-utoy kami kadlaw nga subong lang indi masakit ang iya tiyan; subong lang bala matuod nga makahalam-ut gid man ang akon pag-ililihi kag ang akon paghilibiun sa idalum sang kahoy nga laua-an. Siling nia nadiskubre niya sa kolehiyo nga atong bulgur wheat ayuda gali sang Kano. Kag bangod liwat namitlang ang Amerika, gindiretso ko sia pamangkot kon diin ini sa dughan nia.

“Lam mo Soy,” sabat nia, “naisip ko na dapat bumalik tayo sa sistema sang barangay. Alam ng Kapitan, ng mga Kagawad, kon ano ang problema, kon ano ang kanilang magawa. Tingnan mo, napaayos n’yo ang plaza, napangalagaan ang watershed. Dapat sa mga baryo sa bansa malagaw ang gobyerno at hindi sa kung saan-saan gumasto in aid of legislation kuno!”

Karon abyan bal-an n’yo na, kon ngaa isa ka adlaw duha na ka tuig ang nagligad, nag-hugyaw ang baryo kag nagtay-ug ang bilog nga banwa sa pagpauli ni Dra. Lorena Advincula. For good gid kay sia na karon Mrs. Dandansoy kag ay, ay, ay ang Payao matuod sarang na lamang handumon.

Paano ko sia napasabat? Paano nia ako napasugot? Tapuson ko ining komposo sadtong gab-i sang binayle. Abaw, sang adlaw nga ato, waay pa ang tagdalamog sang baboy, nag-uwang na sa plaza ang Alemar’s Sound System. Nagpakatugob sa kaiping nga mga baryo ang mga sonata nga nagpatundik-tundik sa mga mal-am kag bata. Gilayon nagdululhog ang mga dalaga sa suba sa pagpaligo. Ang ang mga soltero naman iya sa likod sang balay ni Kapitan Tyago sang mga litson nga manok nagliso-liso. Nagabira-waswas pa ako sadto sa damo nga papeles sa opisina; meeting diri, meeting didto. Amo man ang kasaku ni Lorena sa konsultasyon kag pagpamati sa malapuyot nga mga hibubun-ot sang madamo nga mga sakit kag pag-antus.

Mga alas otso sa gab-i sang magdamol ang mga tawo sa plaza. Nakatsinelas man ukon nakasapatos, tanan makasaot basta dili nakauba ukon naka-shorts. May libre nga musika, may ginabakal ilabi na kon may litson nga manok nga ginapalibot. Ako si Dandansoy, Engineer sang baryo, sa okasyon nga ini ginalauman gid nga makabulig ni Kapitan Tyago. Sa pagpaguwa sang una nga litson, sa manugbaligya ako nagpalapit kag sa mikropono nalawag –“Dos sientos pesos, bakal ni Endyiner Dandansoy, bayle ang tanan.”

Nagaigpat-igpat ang mga bituon kag makailima ang pagbinayle sang mga pamatan-on. Ginpangita sang akon mga mata si Dra. Lorena kag ang akon mga tikang sa iya nagpadulong. “Kasadya,” siling nia sang ako sa iya makatupad na. Pila pa ka musika ang natapos antes ko matan-ay ang mga kamot. Kag sa tunga sang plaza kami sa mga pamatan-on nagsimpon.

Ay, ay, ay, anano nga ang bug-os nga baryo sa akon nag-unong. “Lorena, minamahal kita,” ang gintukar sang Alemar’s Sound System. Naghabayog ang amon lawas suno sa amon mga tikang samtang ang akon kamot sa iya hawak kag ang iya naman sa akon dughan nakahaplak. “Lorena, minamahal kita,” tukar sang Alemar’s Sound System. “Tres sientos na ina karon,” singgit-lagaw sang manugbaligya.

Ginsaylo nia ang iya mga kamot, sa akon mga abaga naghimuyong. Tubtob nga sa amon pagtikang-tikang, sa amon paglibot-libot akon man nahugot, ay, ay, ay napalibot sa iya hawak ang mga kamot. Nagdut-anay ang amon mga dughan, ang amon mga panguyahon, ang amon mga bibig ay, ay, ay daw sa kalapit na gid!

“Nauhaw ako,” hutik niya. Ang kainit sang iya pagginhawa labi nga nagpakunyang sa akon paminsaron, sa akon dughan, ay, ay, ay tampuhaw hasta sa akon pus-on.

“Sige, mapauli anay kita,” sabat ko.

Waay sing bituon nga nahulog, waay sing bulalakaw nga naglabay, waay man nagbuka ang lupa. Waay ko man sa iya ginpangako ang talamnanan, ang suba, ang banglid, ang bukid. Apang halin sa plaza tubtob malab-ot namon ang balay ni Kapitan Tyago, waay na nagbuy-anay pa ang amon mga kamot, ang amon mga palad, ang amon mga tudlo. Kag bal-an n’yo man, sa husto na kami nga edad kag may ikasarang – ako si Dandansoy - ni Dra. Lorena ay, ay, ay sang condom ginpasuksok!

Pero nagsala kamo kon hinali napinsaran n’yo man, nga sa ato nga gab-i natapos ang bansag ko nga si Dandansoy binayaan. May kalipay matuod sa kalibutan pay sang masunod nga adlaw sang akon van sia ginhatud sa airport. Tandu, tandu sa dagat; tandu, tandu sa bukid...ang Payao gali ang Manila, ang Manila ang Payao ay, ay, ay sa cellphone kami nag-24/7. Nag-lati ang bulan, nag-ugsad; nagtag-ulan, nagtingadlaw, salamat sa promo sang mga barko, eroplano, pati RORO - bisan makapoy pay ang nawong ni Lorena akon ginsaulo. Ang amon mga lawas kag kalag labi pa nga ginpatabo.

Tubtob isa ka adlaw, halin ako sadto sa dagyaw sa pagpasaka na sang tubig sa baryo, natingala ako kon ngaa sang mga nasug-alaw nga kasimaryo gina-congratulate. Jackpot kuno ako, sobra pa sa nagdaug sa lotto! Susmaryahusep, gali kay si Dra. Lorena Advincula, sang Manila, sang Amerika nagbiya. Kag paano ako makapangindi kay sa balay na sia nagpauli? Kag abaw, saktuanay gid sila sang laon ko nga tiya!

Nabatian n’yo man siguro ang amon kasal bangod nagkari ang bilog nga banwa kag ang punsyon tatlo gid ka adlaw. Kag ngaa bala waay kamo inyo makakadto? Karon, kon luyag n’yo man mahibaluan ang versyon ni Lorena, bisan pati man iya sang bilog nga baryo, abyan balik lang kamo. Hasta na lang diri ang akon komposo. Kabay bisan paano nakalingaw ako. Kon ano gid man, text ukon panawag lang. Ako si Engineer Dandansoy kaubay si Dra. Lorena nga karon may seminar sa Cebu, nagabukas sang panimalay sa tagsa-tagsa.

Apang may isa ako ka kondisyon. Abyan, siguro mas manamit ang aton pag-istoryahanay kon sang pizza kamo may dala. Ina lahug lang a, pero kon tuod-tuoron n'yo, waay gid sing kaso. Hala sige, total sang manok dili n'yo gusto magdala, dili ko na kamo paghawidan pa. Hasta sa liwat nga pagkitaay. Sige...abyan, sa dalanon kamo maghalong.

(2006)

Turagsoy

I

*Ginsag-a ko ang sapa-sapa,
Didto ssa may talamnanan
Ang turagsoy nga akon nadakpan
Ginhimo ko nga linagpang.*

Bango ng piniritong daing ang gumising kay Inday Pilay nang umagang

iyon. Rumaragasa, parang talon, ang pagtubod ng kanyang laway habang iniisip na sinasawsaw ito sa sinamak, agad subo sa umaaso-asong kanin. Gloria rice, ito ang kanilang sinasaing ngayon.

Napakalinamnam nito. Nadagdagan ang kanyang lusog. Tama si Boy Eks, ahente ng Pito-Pito herbal medicine, sa paglarawan sa kanya bilang si Inday Kayutingan – mabilog-bilog, parang batwan. Ilang lagok na lang daw at mahagis na niya ang sinusungkod na madre de cacao.

Tutuo, malayo na ang kanyang nalakad. Kasama si Boy Eks. Nakarating na sila sa uluhan ng ilog doon sa kasagingan. Abaw a, napakasarap nun. Kahit ang kaluskos ng mga bayawak at kati ng mga damo nawalan ng kapangyarihan sapagkat nanginlubog sila sa pawis at katas ng kanilang nagliliyab na pagnanasa't pagngingitnit.

Ngunit ang wangwang ng patrol ang siya lamang nakapabangon sa kanya mula sa pagbalikutot sa banig. Isang ingay itong banyaga sa kanilang baryo na inaakyat ng Kawasaki ni Boy Eks at ang pagpunta sa syudad ng Iloilo paggising sa hindi pa nakatilaok ang mga manok. Kahit pa, hindi siya nakalimot sa pagharap-pagwapa sa salamin bago buksan ang

bintana at salubungin ang halimuyak ng mga bulaklak ng kalachuchi sa gilid ng kanilang bahay.

Ano ang nangyari habang siya'y nananaginip? Nagtumpok ang buong baryo sa ilalim ng akasya sa harapan ng kanilang bakod. Ano't parang tsunami na pinapanood nila sa TV noong Disyembre ang pagsipat ng mga ito sa nakaparadang Bombo Radyo Patrol? Doon maging ang kanyang ina na tumuturing sa tsismis bilang masamang ginhawa na nagpapalayo sa tao sa pag-unlad.

Kaya niyang dumahan-dahan panaog at magsalud sa nangatubod na kuwentuhan ngunit minabuti niyang manatili sa kanyang puwesto. Mas mataas ang kanyang kinalalagyan. Angkin niya ang galaw ng mga ulo, mata, at baba sa kalsada gayundin ang kulay ng gumagapang na umaga at ang nanganipis na kakahuyang pumapalibot sa kanilang baryo. Marami na sa kanilang kababaryo ang may yerong bubong at sementadong bahay na ngayon pa lang, isang alaala na lamang ang kubo.

“Ay, ‘yan pala si Bombo Ruwel,” si Tiya’y Era niya na nakapamintana sa kabilang-bahay. “Kaya pala maganda ang boses kasi napakapangit nga naman talaga.” Halakhak nito sa pagkamangha sa napatunayan. Nakarating na raw sa Hongkong, Saudi, at Canada ang nangyari kaninang madaling araw, mga alas dos y medya. Hala, kaagad daw nagtakbuhan ang mga may celfone doon sa bakulod saan malakas ang signal. May mga umakyat pa nga raw ng niyog. Baka raw mamayang hapon o di kaya’y bukas, dito na rin ang GMA 7 at ABS-CBN. Sinundo na raw ni Enteng, drayber ng Juarez Family na traysikel, kasama si Kapitan at ilang tanod, si Father Boyet.

Kasi naman nagsa-maranhig si Ontoy Komang! Dalawang araw pa lang itong nakaburol. Nagsululuka lang naman nang makauwi mula sabungan sa kabilang baryo. Nilagnat ng todo kinagabihan. Pinainom din naman ng mainit na tubig at tinambalan ng lagundi, ngunit ahay, namuti ang mga mata’t hindi nga naagahan. Hamakin mo raw na bumango’t lumabas ng kabaong at humingi ng pandesal at kape sa mga naga-tong-its! Ano pa nga ba, kundi nagsiluksuha’t humarurot silang lahat palabas ng bahay! Tumilapon ang kanilang taya at talagang nagiba ang pintuan. Kung si Nonoy Butod pa, ano’t hindi ka matakot gayong nangangamoy pa ng formalin nang mangalabit sa kanya para sa isang stik ng sigarilyo!

Kung si Oray Loleng ang paniwalaan, ang pinakamatanda sa kanilang baryo sa edad na nubenta y dos na malakas pa uminom ng tuba, malinaw pa sa silahis ng araw na *pinalakad* si Ontoy Komang. Kung hindi raw sana pina-embalamo, matabangan pa ito. Hindi lubusang naiintindihan ni Inday Pilay kung ano ba ang *pinalakad* na ito sapagkat sipunin pa siya nang mabantog sina Tinyente Gimo at Felicidad. Tindera ng bagoong itong huli na sobrang napakasarap kung kaya’t nagustuhan ng lahat. Nang matiklo, gawa pala iyon sa dugo at tinadtad na katawan ng kanyang mga inaswang. Kuwento na ito ng kanyang ina habang

naghahanda sila ng agahan. Pinirito ngang daing at hiniwang kamatis. Paliwanag pa ng kanyang ina, kung tutuo raw na pinalakad si Ontoy Komang, ibig sabihin, kopya lang ni Ontoy Komang ang kanilang nakita sa kabaong. Ang tutuo, isa lang itong tinub-an o balat ng saging. Doon sa aswang, sa nagkulam sa kanya, ang kanyang kaluluwa. Talaga naman daw hindi ito malayong makulam dahil napakahambog nga naman, lalo na kapag panalo.

“Nakakatuwa.” Nasabi ni Inday Pilay dahil lumulutang-lutang sa kanyang isipan ang nabasa niya noong Sabado, ang araw ng pagbebenta-paninda ng kanyang ina sa mga natapos nilang sombrero buri sa palengke sa bayan. Limang liko, walong puno ng akasya, at tatlong tulay ang layo nito sa kanilang bahay. Sa lumang diyaryo na pinagbalutan ng daing, nabasa niya na napuntahan na ng tao ang planetang Mars. Sa Japan, kayang mapaandar o kaya’y mapatay ng isang tao ang naiwang gamit sa bahay gaya ng TV o kaya’y ilaw, kahit nasaan siya, sa pamamagitan ng pagpindot sa isang bagong remote control.

Biglang dinalaw si Inday Pilay ng lungkot na nawalan na siya ng gana sa daing at Gloria rice. Pinagmasdan niya ang mga paa. Lumalakad siya noon papuntang eskwelahan sa kabilang-baryo, ang Barasanan Barangay High School, nang maramdaman niya ang paggapang ng lagnat sa kanyang buong katawan. Mga isang linggo siyang tila sisiw na nakaratay sa banig. Sumunod ang pamaman-hid hanggang maging kalbaryo niya ang paglakad. Santisima de Jesus, parang tinakluban siya ng langit!

Nabati raw siya ng engkanto sa balete na kanilang dinadaan, sabi ni baylan Roming. Isang malaking baboy na itim at isang dosenang puting manok, sabihin pang ginantang na ibos at suman, ang kanilang inalay. Ngunit hindi man lamang siya nilubayan ng malas. Marami ang nasayangan sa kanya. Matalino kasi siya. Hindi lang Iloilo ang kanyang napasyalan kundi pati Negros, Kalibo at Antique. Lahat ito dahil sa quiz bee sa History at Science. Pinasan siya ng namayapang ama hanggang sa makatapos siya sa hayskul.

Sa maraming taon, kinimkim niya ang pagmumura sa mga engkanto. Dahil sana sa Manila na rin siya ngayon nagtatrabaho. O di kaya’y isa na rin siyang “abrod.” O di kaya isang guro o abogada na siya talaga niyang pangarap. Hanggang mga dalawang taon na ang nakalipas, may isang madre na dumalaw sa kanilang baryo sa pagbigay ng katekesis. Isa siya sa mga dumalo at napag-usapan nila ang nangyari sa kanya. Muli, para siyang tinakluban ng langit. Polyo raw ang kanyang sakit at hindi dahil sa engkanto sa balete! Hindi nakarating ang libreng bakuna ng gobyerno sa kanilang baryo at ewan kung bakit sa dinami-dami, siya ang natapikan. Te, ano ba naman ang magawa ng katulad niyang tagabaryo kundi ang lumunok na lamang ng laway at ipakonswelo sa sarili na ito ang kanyang suwerte.

“Ito ang suwerte,” haplos ni Inday Pilay sa kanyang balakang, sa kanyang tiyan, sa kanyang mga suso. Higit na malusog ang mga ito. Ngayon. Kakaibang lakas ang kanyang nararamdaman. Ano at para siyang bulaklak na kabubukas pa lamang ng mga talulot. Nitong

mga nakaraang araw, gusto lamang niyang mahiga at mangarap sa muling paghagrun ng Kawasaki ni Boy Eks at ang pagpondo nito sa kanilang pintuan. Nasiguro niyang babalik ang lalaki dahil marami pa itong sisingilin sa kanilang baryo.

Sisingilin din niya ito. Malaki na ang utang nito sa kanya. Lalo na ngayong nauunawaan na niya ang mga salita ni Maring. Matanda ito sa kanya ng dalawang taon. Sa Saudi ang bana na si Gering. Matagal na itong nangyari. Noon pang nagpahabi sa kanya si Maring ng banig. Isang hapon nang bumisita ito, ano at nasambit ni Maring na “ang sarap magpakantot.” Nagsitayuan ang kanyang balabibo sa narinig. Animo’y ilog na inulila ng tag-init ang kanyang lalamunan habang bumabaha naman ang kuwento ni Maring. Binaon daw ni Gering ang panty nitong hindi nalabhan. Dahil ito raw ang sinisimhot ng bana sa mga gabi ng pangungulila. At bakit daw silang mga babae, bakit mahiya silang aminin na gusto rin nila ng kantot? Ngunit nagtatapat lang naman daw si Maring dahil, Diyos ko, parang sasabog na ang kanyang dibdib. Nanunumpa itong hinding-hindi niya pagtataksilan si Gering lalo pa’t, ay abaw, nakakahiya dahil dalagita na si Ginging na kanilang panganay.

Ngayon, gusto uli ni Inday Pilay na humabi ng banig at ng kakaibang istilo ng sombrero. Ibebenta niya ito ng mas mahal. Gusto niyang bumili ng *Almanake Panayanon* at *Hiligaynon*. Nakatuwaan niyang basahin ito noong buhay pa ang kanyang ama. Noong si Doroy over seas pa lang ang may TV sa kanilang baryo. Nakalimutan na niyang bumasa nang mawili siya sa pakikinig sa drama sa Bombo Radyo, at nitong huli, nang manungkod siya papunta sa kabilang-bahay upang manood ng balita at palabas sa TV.

Sa panunuot ng silahis ng araw, sa pagburhot palayo sa kanilang baryo ng Bombo Radyo Patrol, at sa muling paghiga ni Ontoy Pakit sa kabaong matapos mawisikan ng bendita ni Father Boyet, masayang kumanta si Inday Pilay ng *Igso-on sa Tabuk Nayon*:

*Igso-on sa tabuk nayon
Hapit anay sa amon
Bisan wala sing kan-on
May buyo nga pagamam-un*

*Iwanun ko ang buyo
Sa balay madamo
Ang akon ginapangayo
Ang singsing sa imo tudlo.*

Ngunit nangawala sa kanyang dila ang mga natirang linya ng kanta kaya ito ang sunod na narinig:

Si Kantilay bata ni Venencio

*Gapas-an ka pana, gauribay ka halo
Iya ginapas-an, ginatuwang-tuwang
Ang pobre nga bao, ginkalbo ang ulo.*

“Anong nangyari sa’yo, Day? Daw sa buang ka.” Puna ng kanyang ina dahil naging kulog nang umagang iyon hindi lamang ang pagkanta ni Inday Pilay kundi pati ang kanyang paghalakhak. Parang mga buto ng sinigwelas itong naglagapok sa yerong bubong, parang mga paklang ng niyog na rumaragaak sa pagkataktak sa lupa. Talagang natatawa sa pagkamangha si Inday Pilay sa mga pangyayari ng umagang iyon na ang lungkot at awa para sa sarili, ngayo’y napunta para sa mga kababaryo.

II

*Linagpang ko nga turagsoy
Sa sabaw nagalangoy-langoy
Ginlaktan ko sang ginamos
Pinamalbas gid kami sang higop.
Ang siling sang nakatilan*

*Sampat gid ang timplada
Linagpang nga turagsoy
Kanamit higpon.*

Marami pang nagsanga-sangang istorya tungkol sa pagkamaranhig ni Ontoy Komang ang napanganak ng araw na iyon hanggang sa mga sumunod na linggo. May mga nanumbat kung bakit hindi kaagad pinasundo si baylan Roming. May mga naniwala na bagong kaso ng SARS iyon at sana natabangan kung dinala kaagad sa ospital. Sabi pa ng iba, maaring tulad ng mga bata sa Bohol na namatay sa pagkain ng kamote, may nakain si Ontoy Komang na panis o di kaya’y nakakalason. Ano man ang tutuong dahilan, malinaw na nag-alinlangan ang kanyang pamilya sa pagdala sa kanya sa ospital dahil paano ba naman, anak ng mayor ang head nurse at iba ang kanilang kandidato noong nakaraang eleksyon. Bantog kasi na pinapabayaang naman sa ospital ang mga pasyente na hindi nila tauhan. Mas mabuti na raw mamatay na may dignidad.

Nangyari rin ang pangarap nilang mabalita sa TV at radyo ang kanilang baryo. Ngunit parang bulkan namang sumabog ang kanilang galit sa NGINIG na palabas ng Kapamilya dahil muling nabantog sa aswang ang isla ng Panay. Bumaha ang text mula sa kabataan sa Manila. Nagsusum-bong silang tinutukso sa kanilang pinapasukan. Ang iba nga raw di natanggap sa trabaho dahil sa balitang iyon.

Ngunit nalibing kasama ni Ontoy Komang at ng istorya ng kanyang pagsamaranhig ang hindi nga naamoy ng Kapuso na tampo ng baryo sa Kapamilya. Patuloy na nangahalimuyak ang tag-araw sa baryo. Marami ang nadiwang na binayle paayaw-ayaw hanggang sa maglaho ang buwan. May mga umuwi-lumuwas sa Manila, gayundin sa abroad. Gayunman, hindi nauubusan ng mga tao ang sabungan at sugalan.

Sa mga panahong ito, dalawang Mongol na ang naubos ni Inday Pilay at napuno na niya ang isang nutbok na pinabili sa ina. Tapos na sa mga pahina ang *Igso-on* na nadagdagan ng *Tamilok*: “Sang isa ka gab-i/Masanag ang bulan/May isa ka tawo/Nga nagpanindahan/Uminom sang tuba/Nahubog, nagtalang/Diretso sa pilapil/Sa turugban nagtimpasaw.” Hala, sige rin niya kanta-sulat ang “En evri aftirnun, tri oklak/Ay red ur liter/Ahay” at ang maraming *loa*:

Doon sa may bangin
Pumapadausdos ang sentimong dyes
Binaril ni Jes Lapid
Talagang natamaan sa gilid!

Kumapal ang kanyang nutbok, lumapad ang kanyang balakang, at lumaki ang kanyang tiyan at mga suso. Hindi ito pinansin ng kanyang ina dahil talagang mabilog-bilog si Inday Pilay at bakit mag-isip siya ng kung anong demonyo na matagal nang hindi nanunungkod palabas ng kanilang bahay ang kanyang dalaga? Kung may napuna man siyang kakaiba, iyon ay ang pag-uli-bata ni Inday. Ay abaw, kung hindi ito humahabi, abala ito sa pagkanta-sulat, pagbasa, pagpanggunting ng tela at paggawa-tahi ng mga bayu-bayo. Parang naglalaro.

“Walang kuwenta,” ito ang sagot ni Inday nang tanungin ng ina kung bakit hindi na ito nanonood ng TV sa kapitbahay.

Hanggang nabulabog ang isang umaga sa pagsululuka ni Inday Pilay. Mga ilang digwalang naman sana ito ngunit natyempuhan na nagwawalis ang kanyang Tiya’y Era sa kabilang-bahay malapit sa kanilang banggerahan. Wala pa ang tanghalian, alam na ng buong baryo. Nabuhay ang araw ng pagsamaranhig ni Ontoy Komang. Dahil ganitong-ganito – ang pagsululuka – ang unang sintomas. Ibig sabihin, nariyan pa, sa kanilang baryo pa nagliliwaliw ang aswang. Kung si Oray Loleng pa uli ang paniwalaan, narinig ng aswang ang pagkanta ni Inday Pilay at maaring nagustuhan nito ang kanyang boses. Kaagad pinatawag si Sining Manghihiilot at hindi nga sila nagkamali, may laman ang tiyan ni Inday Pilay! Te, papayag ba silang siya ang susunod kay Ontoy Komang?

Kulam. Ito ang bagong salita na nagpalutang-lutang sa buong baryo. Kung ang maranhig tinakbuhan ng kanyang kababaryo, itong kulam gustong habulin ni Inday Pilay

upang hindi na makalabas sa kanilang mga bibig. Tinataboy-patay niya sa isipan ang salitang ito na parang patay-gutom na kinain ng kanyang mga mata ang bawat pahina ng *Almanake*, ng *Hiligaynon*, ng kanyang nutbok. Gusto niya malunok lahat ito at mailipat sa tumutubong buhay sa sinapupunan.

Ngunit nanginginig siya sa naisip: Sapat ba ito at nababagay na ipamana? Malaya ba ang maranhig at kulam sa mga kuwento, kanta, at tula? Saan niya huhugutin ang mga salita at imahen para sa bagong silang upang makalipad palabas sa kanilang baryo? Pero ano ang mundo sa labas na hanggang ngayon hindi pa rin nakakabalik si Boy Eks ngayong malapit na ang tag-ulan at pagbukas ng klase? Hindi nga ba't masarap ang kantot at mala-asukal ang mga kuwentong angkin ng ilog, burol, at kawayanan sa kanilang baryo? Bakit tinatago ito ng matatanda sa nakakapangilabot na kulam?

Parang kilat na gumuhit sa langit ang paghikbi ni Inday Pilay. Parang ginugutay-gutay ang kanyang dibdib sa paghagulgol. Walang magawa ang kanyang ina at ang nagtumpok na kababaihan kundi ang manalangin at magpausok ng kamanyang. Pinagpawisan si Inday Pilay, nangalay-manhid, hanggang sa mag-ililihi sa kanyang panty. Ang kalalakihan naman na kinabibilangan ng Kapitan at mga Tanod, buo na ang loob sa pagronda kinagabihan. Napaabot na rin ang utos na ipagpaliban ninuman ang pagsumbong sa Bombo, gayundin sa Kapamilya at Kapuso. Hintayin nilang madakip ang aswang, tulad noon kay Felicidad, bago magpainterbyu.

Ilang gabi na pinalibotan ng mga Tanod ang kanilang bahay. May nakapuwesto sa ilalim ng kanilang siklat na umiiwas masakop ng liwanag ng mga kingke upang makita ang aswang sakaling papasok ito galing bintana o di kaya'y bubungan. May mga nagpatuyong-tuyong sa akasya at kalachuchi sapagkat maaring magkunwari ang aswang na isang ibon. Maliban sa lubid, bolo at natalawisang bagakay, may dala ang mga ito na manunggal. Ito ang pinaniniwalaan nilang halamang-ugat na kinatatakutan ng aswang.

Maliban sa kinulas-kulas at pagkahulog ng maliliit na mga sanga sa wasiwas ng hangin, walang narinig na tiktik o pagkakak. Lalong naging kagalang-galang ang Kapitan at mga Tanod sa kanilang pagpupuyat. May mga dalaga at binata, lalo na ang mga nagkokolehiyo, ang nagbubulong-bulungan sa bawat pagtumpok nila pagkatapos ng simba o basketbol sa plaza. Aswang na itim ang ulo, sa kanilang paniniwala, ang dahilan ng pagsululuka ni Inday Pilay.

Ngunit abala sila sa kanilang liga sa basketbol at sa binabalak na binayle sa katapusan ng Flores de Mayo upang kutyain pa ang ginagawang ronda. "Mabuti nga 'yan," kung sila pa, "may kasama si Inday kapag mamatay na Nanay niya." Matutuwa man sila sakaling di na babalik si Boy Eks sa pagsingil sa kanilang mga magulang, minumura naman nila ito sa mga oras na muli nilang mapagkuwentuhan ang nakita ng isa sa kanila sa sagingan sa ilog.

III

*May nagatulo ang luha
Nga wala naman sing kasubo
Bangod sang turagsoy nga akon linagpang
Tama gid ka ka kawang.*

Nagtuloy-tuloy ang ambon hanggang sa maging ulan na nagpakipot sa mga bangag at nagpasigla sa buong baryo sa paghahanda ng palayan. Mula sa bintana, pinagmamasdan ni Inday Pilay ang pagtanim ng kanyang ina ng mga rosas sa kanilang bakuran, gayundin ng kamote at saluyot sa gilid. Ubanin na ang kanyang ina at naglalabasan ang mga ugat sa mga kamay hanggang sa mga binti. Gusto man niyang tumulong, mabigat na ang kanyang tiyan.

Puno na ang isang maliit na karton ng mga bayo na kanyang natabas-tahi at ng mga pinamigay ng kababaryo. May galing sa Hongkong, sa Amerika, sa Canada, sa Manila. Makapal na rin pati ang koleksyon niya ng *Hiligaynon* at tatlo na ang napuno niyang nutbok. Kasama na rito ang mga kanta sa Flores de Mayo at ang *daigon*.

Iyon at narinig ni Inday Pilay, ng kanyang ina, ng buong baryo ang paghagrung ng papaakyat na motorsiklo. Hindi tumagal, naging nakakabinging burhot ang hagrung, tanda na bumaon ito sa putik. Nakita pa niya ang paglabasan ng mga kababaryo at ang pagtakbo ng kalalakihan patungo sa pinagmumulan ng burhot. Kasama ang kanyang ina na bumibitbit ng bara.

Nakakahalina ang pagpalutang-lutang ng mga ulap at ibon sa himpapawid. Sa kanyang kinaroroonan, sa kanyang panagimpan, naging magandang aswang si Inday Pilay na ngayo'y masayang lumilipad-lipad. Natanaw niya si Boy Eks at ang kanyang Kawasaki. Hubad ito, nanunukso ang nakatayong ari! Ngunit walang init na gumapang sa mga hita ni Inday Pilay. Sakay ng kanyang mga pakpak ang kanyang anak. Kahit nagmamakaawa si Boy Eks na bumaba siya, wala siyang pagkatinag.

Nang tanghaling iyon, naging tanghalian ng mga tagapakinig ng Bombo Radyo ang pagsakote ng buong baryo sa isang lalaking pinaniniwalaang may masamang ginhawa.

(2005)

Si Beryong Balikbayan

“KAAWAAN n’yo ang kaluluwa ni Candelaria/Kaawaan n’yo

ang kaluluwa ni Ernesto/Sa ngalan ng Ama/ng Anak/ng Espiritu Santo/Amen.”

Umigut ang kawayang sahig ng maliit na sala sa magkasabay na pagsitayuan ng tumpok ng kababaihan. Katatapos lang nilang lumuhod sa rebulto ng Mahal na Birhen sa itaas ng lamesita sa isang sulok ng bahay. Katapusan ngayong gabi ng tatlong araw na pagpaparosaryo ni Beryong sa kaluluwa ng mga magulang.

Sumandal si Beryong sa haligi sa likod malapit sa nakabukas na bintana. May kaitiman siya, abuhin ang makapal na buhok, ang bagsak ng mga mata at anyo nagpapahiwatig ng isang taong mapag-isip. Sa edad na 63, matikas pa siya’t malakas.

Humakbang siya pagitna nang makitang naihip-patay na ni Manding Saning, otsentahing lider ng manugrosaryo, ang dalawang nasindihang kandila. Sinalubong niya ang matanda, marahang hinila pagilid, at pinakuyom dito ang isang daan.

“Kayo na bahala maghati-hati, ‘Ding,” sabi niya.

“Abaw, maraming salamat, ‘Yong. Kaawaan ka ng Mahal na Diyos.”

Kaagad niya ring hinarap ang lima pang kasamahan ng matanda na ngayon nakasalampak sa sahig, kandong ang hinahabing sombrero. Tag-isang sabong mabango, Jergens, ang inabot niya sa mga ito. Animo’y dumagdag sa lagablab ng bombilya ang pagliwanag ng kanilang mga mukha.

“Itago n’yo,” mabilis na puna ni Delia, pabulong. Dalawang taon ang tanda nito kay Beryong. Malaki ang tiyan at sunod-sunod sa pagpaburhot ng tabako. “Baka sasabihin mam’ya ng iba na may pinilian ‘ko. Mahirap na. Mabuti nga kamo at may natira pa. Sa dami ba naman ng kamag-anak.” Pagkatapos binuksan nito ang TV na kanina pa inaabangan ng lahat.

“Nu problem,” sagot ni Maring, “ang importante nakauwi.”

Napangiti si Beryong. May pait ng hinagpis. Nalulungkot siya na isang linggo na siyang nakauwi mula Delano, California, ngunit hanggang ngayon, hindi pa rin nakapamulaklak ang kanyang kaisipan at saloobin. Kinasasabikan niya ang isang malapot na kuwentuhan sa rumaragasang Kinaray-a at malambing na Hiligaynon sa mga kapamilya’t kababaryo. Ngunit ano’t mukhang mailap silang lahat sa kanya. Nakalimutan na siya – hindi na siya kilala ng kanilang baryo Lawigan sa San Joaquin, Iloilo, Philippines!

Inaasahan niya habang nag-eempake na sasalubungin siya ng mga tanong na “Te, saan na asawa mo? Ba’t ikaw lang?” Gusto niya sanang marinig ang kuwento ng mga kababaryo tungkol sa malagim na pamamahala nina Macoy at Imelda. Ngunit sa bawat gabi ng pagtumpok ng mga ito sa bahay ni Manang niya, mas makawiwili ang palabas sa TV kaysa pakipagkuwentuhan sa kanya. Natatandaan man siya ng ilang kapitbahay, puro mga tinola, prutas, at gulay ang naging pagbati.

Simula rin pagdating niya, naging abala si Manang niya at bayaw Oca sa pag-imbata sa kanilang mga kamag-anak sa mga katabing baryo hanggang sa bayan. Mahirap na raw na may makalimutan dahil maraming kuwento ang maririnig. At si Eki, ang kanilang bunso na gumagapang pa lamang pag-alis niya, hindi pa rin nagpapakita kahit handaan na kinabukasan at isang malaking baboy ang ihaw. Kaagad niyang pinasundo ito pagdating niya ngunit abala raw sa pagdadamo sa tanimang mais. Hinintay niya ito nang sumunod na mga araw kasama ang pag-oyayi sa pangarap na mabuo sa kanilang pagpanuba ang isang pagtitinginang magkapatid na ninakaw ng kanyang pag-asam ng Amerika. Nireserba rin niya para dito ang paboritong jacket at tatlong pares ng pantalon na puro corduroy. Ngunit pinarubdob lamang ng kapatid ang kanyang pananabik at lalo siyang inulila.

Namintana siya. Sa harapan dating nakatayo ang kanilang kubo. Sa Alaska niya natanggap ang pinakamalungkot na balita sa kanyang buhay. Nadunot ang tinay ni Tatay nila. Huli na nang malamang kanser, nang makapadoktor. Walang isang taon, sumunod ang kanilang ina. Natumba ito sa nilalatayang palayan nang mamitas ng sitaw isang hapon.

Si April, ang nag-iisang anak ni Manang niya, ang sumulat nito lahat sa kanya. Napatapos niya si April ng Commerce sa isang kolehiyo sa Iloilo. Maliban sa pagsunod sa kanyang mga pakiusap at pagsagot sa ilan niyang tanong, hindi rin niya nakikita sa pamangkin ang interes na malaman ang kanyang pinagdaanan at kalagayan. Hindi nga nito maiwanan ang trabaho sa syudad para makipagdiwang sa kanila.

Nanghina ang kanyang mga siko. Lumipat siya sa tambì sa upuang kawayan. Gumaan ang kanyang pakiramdam pagkamalas sa maliwanag na langit at mga nakahilerang bituin. Malamig. Napansin niya ang kumakapal na mga ulo na tumitipon sa mahabang lamesa sa

ilalim ng natayong tolda. Isang Petromax ang nakalawit sa gitna. Buhay ang palitan ng mga istorya at halakhak sa paglibot ng baraha sa mga palad.

Sa gilid ng bahay malapit sa kawayanan, maingay ang grupo ng kalalakihan na nagpupulutan ng dila, buntot, tainga, laman at dugo ng nalagang baboy. Sa karosa sa di-kalayuan, sinasakop ng liwanag ng Petromax ang tumpok ng mga binata't dalaga. May naglalaro. May naghaharutan.

Isang lalaking pa-ekis-ekis sa paglakad ang papalapit. Parang kalansay ito. Nakahubad, sablay ang t-shirt sa kanang balikat at luslos ang punit-punit na pantalon. "Tol," sigaw-paypay nito kay Beryong, "long taym no se a, bat naw se naw." Dinugtungan ito ng magansal na tawa, na naging halakhak sa pagsabay ng nagsusugal na kalalakihan. Nakangisi na umakyat sa hagdan ang lalaki.

"At dito ka na naman mag-iingay!" salubong ni Delia na nakapuwesto sa pintuan. "Nanonood kami."

"Si Manang man, tinataboy lang 'ko palagi. Nood lang kayo d'yan, a...inyo lang pasalubong n'yo na 'yan. Maistorya lang man 'ko kay utol."

"Mabuti sana kung di lasing, e."

"Ano'ng lasing. Tatlo pa nga lang na ESQ naubos 'ko. H'wag mo na kaming pakialaman dito, a, nood lang kayo d'yan."

"Pinarosaryohan nga natin sina Nanay at Tatay pero ba't para naman kayong pusa't aso," sabi ni Beryong, kalmado ang bilog na boses.

"Ewan ko d'yan kay Manang, a. Ang bigat ng dugo sa'kin." Tumabi si Eki kay Beryong.

Naalala ni Beryong na sakay sa bus galing airport, nakuwento ni Manang niya na nakabiyaheng inter-island bilang seaman si Eki. Ngunit hindi pa raw uminit ang linibo sa mga palad, nagdala na pauwi ng isang babae mula sa pier ng Leyte.

"Mark," tawag ni Eki sa tumpok ng kabataan sa karosa. "Halika nga rito. Yawang bata 'to, nagmamalaki. Paano tayo n'yan makaulam ng de-lata kung malayo lang tayo palagi sa sandok, ha."

Kaagad lumapit paakyat ang isang matangkad na binata. Malumanay ang galaw. May pula pa na San Francisco na sombrero ng naiwan, isip ni Beryong.

“Iskolar ‘to, Tol,” si Eki. “Tapos na ‘to sa pagkamaestro. Baka nga makapasok na d’yan sa Nasyonal sa Hunyo. Pero mas mabuti sana kung maka-abrod din,” siko ni Eki sa kanya.

“Ano medyor mo, To?”

“Praktikal Arts.”

“Basta magsipag ka lang at magtiyaga, talagang may mararating ka.”

“Kahit tagahugas lang ng pinggan doon, a,” patuloy ni Eki.

“Nagpakasipag nga tayo sa pag-eskwela pro,” sagot ni Mark.

“Ay te, kon dolyar man ‘ya? Maestro ka nga dito pero mabuti kung makabili ng baka ang ‘sangbuwan mong sweldo.” Pinatong ni Eki ang dalawang paa sa upuan at sumandal sa poste sa tambi. “Babalik ka pa nga ba ‘To o dito ka na lang?”

“May dalawang linggo pa ko rito.”

“Yon naman pala, tamang-tama para madala mo si Mark, di ba?”

Animo’y balon sa tag-init na nasaid ang lalamunan ni Beryong. Naramdaman niya ang rubdob ng pangarap at pag-asa na tinataya ng bunsong kapatid sa panganay nito, gayunman, nangibabaw sa kanya ang rason. “Di lang ganuon kadali at kabilis mag-asikaso ng papeles,” nasabi niya. “Isa pa, hindi ko siya mapetisyon.”

“Ba’t naman?” Dumiretso sa pagkaupo si Eki. Tumayo at winaslik-waslik ang t-shirt. “Taong ‘to, may grin kard ka, di ba?” Binasag ng boses nito ang ingay ng TV at ng mga nagsusugal. Bagay na nag-imbata ng pag-usyoso ng lahat. “Sa inyo nga noon, lumukso lang naman kayo sa barko, te, ba’t nakarating din kayo dun.”

“Eroplano na ngayon at di na makalukso-sakay. Mga magulang lang ang pwedeng mapetisyon. At kahit pa, napakahirap ngayon na hindi lang mga Meksikano ang kontra mo sa paghahanap ng obra. Lahat-lahat. Ang dami. ..Intsik...Hapon...Negro at kapwa Pinoy na triple sa dami kaysa una.”

“Doon na pumuti hita mo, wala kang magawa?” Pailing-iling ni Eki.

“Kinaawaan lang akong makauwi.”

Tutuo, hindi siya nakauwi kung hindi sa tulong ni Prof. Matias Florentino na nagtuturo ng Ethnic Studies sa Southern California College. Anak ito ng unang mga Ilokano na naging obrero ng ubas, asparagus at lettuce at naglipat-bilang ng mga banyera at naghanda ng minilyong lata ng sardinas sa Alaska. Isa siya sa mga nainterbyu nito tungkol sa kasaysayan nila bilang mga natirang Manong sa Agbayani Village, ang pinatayong retirement home ng unyon nilang United Farm Workers.

Trip to the Philippines. Ito ang iniregalo sa kanya ni Prof. Matias kasama ng kanyang mga estudyante na mga huling tubo sa sanga ng tinatawag na Pilipino-American. Animo'y pabuya itong inihandog sa kanya matapos niya makuwento na dinadalaw siya palagi ng malamig na simoy ng hangin, bango ng natutunaw na kandila, at mukha ng kanyang ina na nalulunod sa mga luha sa paghahabol sa sinasakyan niyang barko patungong Seattle noong 1933. "Maganda ang Amerika. Ngunit hindi tutuo na lahat doon mayayaman. Ang mga doktor, endyiner, at abogado galing dito, naging katulad lang naming naging weyter, busboy, at empleyado sa mga hotel at pabrika."

"Ba't sina Manding Magay, nakapasemento ng balay at pabalik-balik lang sa Maynila," giit ni Mark. "Sabi nila, sa bangko sa Amerika nagtatrabaho ang panganay nilang si Baby."

"Marami na ngayon sa mga propesyonal natin ang nakapasok sa mga malalaking kompanya sa San Francisco, sa Canada, sa Hawaii. Kaya nga kailangang may sapat kang kakayahan. Mas mabuti kung madagdagan ang 'yong napag-aralan. Hindi lang upang makapagtrabaho kundi higit sa lahat, upang di ka maloko at maapi." Masigla ang boses ni Beryong, animo'y nagsasalita sa isang pagpupulong.

Marami pa ang gusto niyang ikuwento. Tulad halimbawa ng pagsali niya sa unyon nang pumutok ang grape strike noong 1965. Sumuway siya sa sugo ng mga lideres ng unyon na magboykot. Kaya nagasto niya ang kanyang naipon at hindi na siya nakapadala mula noon. Nagtiis siya sa pakipaglaban sa kabutihan nilang manggagawa. At wala siyang pagsisisi.

"May paborito ka lang, sabihin mo," basag ni Eki sa pumagitnang katahimikan. "Te, mabilis ka rin naman kung kay Manang. Akala n'yo na siguro kasi wala talaga akong kwenta. Bugoy. 'To, sinasabi ko sa'yo, kahit ginagutom ako, hindi ako interesado sa mga imported mong sabon na 'yan at kape. Kongkretong tulong ang sa akin. Sana nauunawaan mo. Alam mo naman, purdoy talaga ako. Lalo na ngayon. Wala man lang akong maambag kung kwarta ang pag-uusapan. Pero kung pinaalam lang kaagad ni Manang, hindi ko sana nabenta sa bayan ang mga langka ko at saging."

"Kailangan ka pa bang pagsabihan?" Biglang saligbat ni Manang nila na kanina pa nakikiramdam habang nakaharap sa TV. "Te, alam mo ngang may inuman dito."

“Alam ko ‘Nang na hanggang ngayon masama pa rin ang loob mo dahil sa asawa ko. Pero ‘Nang, di na natin mababago ang katotohanan na asawa ko si Lorna at lima ang aming anak. At sinasabi ko sa’yo, Nang, palangga ko asawa ko.”

“Palangga nga, tingnan mo, hindi man lang kayo napapagod sa pag-aanak.” Napalingon ang mga nanonood ng TV pa-tambi sa linyang ito ni Delia.

“Ay, Nang, yaman ang mga kabataan na ‘yan.” Pagkatapos, parang batang humarap si Eki kay Beryong. “To, maraming salamat sa lahat ng tulong mo sa’kin noon. Ngunit ano’ng magawa ko. Ito ang swerte ko. Bawiin na lang natin sa mga bata.”

“Bawiin?” Patuloy ni Manang nila,” na lagok lang man inaasikaso mo!”

“Nang, ‘yan lang ang kaligayahan ko.”

Kaligayahan, happiness, isip ni Beryong. Kung bakit minsan napakahirap maintindihan lalo na ng mga taong matatalino. Tulad ni Cesar, Meksikanong lider ng kanilang unyon. Noong 1960s, ang Chinatown ng Delano sa California ang kanilang lugar-libangan tuwing Sabado pagkatapos makaani ng ubas. Dito lang sila makapamasyal dahil peligroso na para sa mga Pinoy ang ibang bahagi ng California. Hindi siya naparalisa ng kahirapan ng panahon dahil sa sayawan kasama ang mga Meksikana at Amerikana. Ang mga hala-bira niya sa pagsigaw ng “sa pula, sa puti” sa sabungan ng Delano ang nagpalakas sa kanyang boses. Ngunit ayon kay Cesar, pagsasayang lang daw ito ng oras at pera at ugat ng pag-aaway.

Hayskul lang ang natapos niya ngunit naiintindihan niya na ang pag-angkin ng isang mahirap sa pagkakataong makapaglibang ay katulad ng pangangailangang angkinin ng halamang-ugat ang lupa. At kahit pa, hindi siya naging kagaya ng maraming Pinoy na nagwaldas sa mga alahas at mamahaling damit para lang makapagyabang.

“Hindi ako nakapangasawa dahil kailangan pa namin noon pumunta sa Mexico para lang makapakasal,” pagtatapat niya. “Isa pa, mas importante sa akin noon ang makaipon.”

Bago pa niya madugtungan, dali-daling bumaba na si Eki. “Mark,” tawag pa nito sa anak na ngayon nakikipanood ng wrestling sa TV, “uwi na.”

“Balik kayo bukas,” paalala niya sa pamangkin nang magpaalam sa kanya. Humanga siya sa pagsunod ni Mark sa ama. May respeto kahit pa propesyonal na ito. Hindi tulad ng mga anak ng maraming Pinoy sa Amerika. Aakusahan pa ang mga magulang kung hindi masunod ang gusto

Isa itong mabuting bagay para sa kanya. Nabuhayan siya ng loob.

KAKAUNTI na lang ang kumakain sa dinugtong-dugtong na mga

lamesa sa labas sa harapan ng bahay nang bumaba si Beryong. Nagpahinga siya sa kuwarto nang makauwi mula sementeryo. Sumakit ang kanyang tiyan. Pagdating pa niya ito nagrereklamo, ngayon lang humapdi ng todo. Sa tubig, paniwala niya. O di kaya'y sa mga tinola na kinasabikan ng kanyang lalamunan ngunit nanibago naman ng kanyang tiyan.

Palinga-linga si Beryong, umaasang makita si Eki. May mga lumalapit sa kanya upang magpasalamat at nagpapaalam umuwi. May mga sumesenyas na lamang sa labas ng bakod. Ang lahat ng mga ito nakilala lamang niya na anak o di kaya'y apo o pamangkin ni ganito't ganuon na paryente sa Norte at sa Sur.

Nakita niya si Mark na papunta sa apat na bata, magkasingtaas at magkasinglaki. Nakaupo sila sa nakapatung-patong na kawayan na pinagapas ni Manang niya para sa bagong bakod. Malapit ito sa hilera ng mga dram ng tubig saan nakatambak ang mga pinggan. Mga kapatid, kung hindi siya nagkakamali. Dahan-dahan siyang lumapit.

Sinalubong siya ni Manang Delia niya na bumibitbit ng isang malaking silopen. "Te, kumusta na pakiramdam mo?"

"Mabuti-buti na. Uminom ako ng mainit na tubig. Mabuti't narito ang mga bata."

"Hay naku, ganun talaga si Eki. Maliit na bagay, magtatampo. Nasanay kasi kay Nanay na pinapayagan lang palagi. Kahit pansaing nila noon, sa matanda pa inaasa. Ang mga maliliit na 'yan, hu, ang pinapupunta. Kung ikaw ba naman ang matanda..."

Inabot ni Manang niya kay Mark ang bitbit na silopen. Iyon lang at nalaman ni Beryong na mga tinola. May nakabalot na putsero, may langka at baboy, may valenciana.

"Ipaalala mo naman Mark na lima na kayo at sana hanggang diyan na lang. Kasi kung ako na naman, mapagsabihan lang na kontrabida. Hambog daw dahil may anak na nagtatrabaho sa syudad. Hindi na malalapitan na abaw, kung tutuusin, ako ang bumili ng yuniporm sa Gurl Skawt ng isang 'yan, hu. At di ba Mark, pati pang-alawans mo nun?"

"Intindihin mo na lang, Te, si Tatay," sagot ni Mark. "Ganun lang siya talaga, maramdamin. Pero alam n'yo rin naman na hindi siya marunogn magtanim ng galit. Problemado lang siguro sa pagsasaka kasi kahit nang-sprey na, marami pa ring damo at peste.

Maaga pa siya kanina lumakad pa-bayan. May dalang malunggay at alugbate at para makadalaw din kaagad sa sementeryo. Kaya lang di na marahil dadaan dito dahil manganganak ngayon ang baboy at nag-iisa lang doon si Nanay.”

“Te, ano pa nga ba ang magawa ko kundi intindihin. Kung saan man si Lola at Lolo n’yo ngayon, sigurado akong ‘yan din ang sasabihin sa akin. Isa pa, matanda na ako at di na rin tatagal. Siya na lang din ang kapatid namin.”

Naalala ni Beryong ang mga almusal, tanghalian, at hapunan nila ni Manang niya: mainit na kaning lumulutang sa tubig na nabudburan ng asin; lugaw, at kaning may halong mais. Sa mga kinaing ito yumabong ang kanilang pangarap na maputol ang kurdon ng kahirapan. Ngayon, naunawaan niya kung bakit nag-iisang anak si April at kung bakit ganuon na lamang ang panggagalaiti – na isang pag-alala – ni Manang niya kay Eki.

Nakikita niya ang kasamahang Manong: Si Carlos, si Fred, si Porping, si Magno. Umaalingawngaw ang takot, pag-aalinlangan at pagtataka sa kanilang boses sa kanyang naging desisyon – ang umuwing kinukuba ng kamalasan. Sapat na, ayon kay Carlos, ang makauwi sa isipan, kung ang pagbabalik nangangahulugang walang pamilyang maaabutan at kung mayroon man, nakaposas pa rin sa kahirapan.

Tutuo, masakit ang pagharap sa katotohanang ito ngunit malinaw sa kanyang karanasan sa unyon na hindi madali ang pagbabago. Isang ilahas na mailap ang pag-unlad. Lalo na kung nasa kamay ito ng mga buwaya. Madugo ang mga naging diskusyon nila sa mga isyu tulad ng pagdok-yument sa mga obrero na pumapasok; sa pagturo sa mga obrerong magpundar ng kabuhayan, at higit sa lahat, sa pagpapatayo ng retirement home. Kahit ang mga isyung hindi nabigyang katuparan hanggang ngayon, laman ng pakikipaglaban ng mga obrero sa buong sulok ng mundo. Katulad ng pagtaas ng suweldo at pagbibigay ng iba pang pribiliheyo. Sa kanyang paniniwala, walang may nasayang na oras at pagkilos. Kaalaman ang naging kapalit ng lahat ng kanyang paghangad, pakipaglaban, pag-asa.

“Sa’n nga pala uli sa inyo?”

“Sa Igtuba.”

Ito ang tawag ng kanilang mga magulang sa maliit nilang lupa sa kabila ng ilog. Doon sila noon nagpapastol ng baka at naninirador ng mga pipit at maya.

SA PAGBABA ng araw sa hapong iyon, nanungkod si Beryong sa pagtultol ng palayan palabas sa baryo. May bitbit siyang isang malaking plastik bag. Minabuti niyang huwag magpahatid. Buo ang kanyang paniniwala na alam pa rin niya ang daan patungong Igtuba.

Matataas ang mga talahib sa gilid ng daan. Maraming makahiya at mamaya-maya lang siya mapapakislot sa kinulas-kulas ng mga bayawak sa kawayanan. Nang makarating siya sa ilog, sinalubong siya ng malalaking bato na maaring malatayan. May natanaw siyang dalawang malaking balon sa kabila na iniigiban ng isang bata. Sa ilog na ito siya natutong lumangoy. Noong isang ilog pa talaga ito. Sa bangin sila noon nagpataas-taas ng ihi bago lumukso't-lumangoy. Hinubad niya ang tsinelas, tinaas ang pantalon, at lumubog. Sa California, kahit isang sapa, wala man lamang siyang nadaanan.

Nagbuyok ang tungkod niyang sanga ng madre cacao sa pag-akyat sa bangin. Nang makaakyat, sinalubong siya ng bubong ng isang kubo sa di kalayuan malapit sa puno ng mga sinigwelas at niyog. Palapit, naging malinaw sa kanya ang larawan ng isang lalaking tumatahip. Nakakabingi ang iwik ng mga biik. Humina lamang ito nang lumapit ang isang babae, naka-patadyong, upang magpakain ng baboy. May sumisibak ng kahoy. Tumahol ang aso bago pa siya makatawag. Dalawang bata ang tuwang-tuwang sumundo sa kanya.

“Sana nagpahatid ka, Uncle,” bati ni Mark na pinatong sa tambi ang bilao. Lahat napatigil: si Eki sa pagsisibak; si Lorna sa pagpapakain ng baboy na sinususuhan ng walong biik; ang dalawang bata na nakatunganga, at ang dalawa pang nakamasid sa mababang bintana.

“Narating din naman ako, a,” sagot niya na nakangiti sabay sandal ng sungkod sa haligi ng tambi. Hinarap niya ang babae. Mahiyain ang mga ngiti nito. Maliit, isip niya. Halos lahat maliit sa babaeng ito – ang kanyang mga mata, ilong, baba, pisngi, bisig, ang buo niyang katawan. At nangingibabaw ang kagandahan sa maliliit na ito.

“Beryong,” abot niya ng kamay.

“Lorna.” Namunas muna ito ng kanang kamay sa patadyong.

“May tuba kaya mam’ya?” Tanong niya.

“Maya-maya, dito na siguro si Roming,” sagot ng babae na lumingon kay Eki sa paghingi ng pagpapatutuo.

Hindi sumagot si Eki. Patuloy ito sa pagpasok ng mga sinibak sa siklat ng bahay.

“Loyalista ka pala,” bati ni Beryong sa bunsong kapatid. *We Love Marcos* ang nakasulat sa likod ng t-shirt nito.

Tumawa si Eki. Tapos na ang kanyang obra. Tinapik niya sa balikat si Beryong nang makalapit ito. “Tao’ng ‘to. Para kang NPA kung magsalita. Pinamigay ‘to no’ng kainitan ng eleksyon. Tatlo nga nadawi ko, e. *We Love Cory* ang isa.”

“Ba’t ikaw, Uncle, Marcos ka o Cory?” Si Mark habang pumipili ng mga pasi sa tinaphang bigas.

Binuhat muna ni Beryong ang dalang bag papuntang tambì at umupo sa tabì ng pamangkin. Umupo rin si Eki sa gilid ng tambì. Kulang na lang isang bol ng tuba sa kanilang harapan.

“Pinagdiskusyunan namin ‘yan sa unyon. Pinagdebatehan. Nag-away-away nga kami dahil sa pagkakaiba ng paniniwala. Pumunta doon ang isang opisyal ni Marcos. Humingi ng suporta sa unyon na sa panahong iyon, malakas at aktibo. May mga lideres na nangilkil. Personal na interes nila ang sinulong. Sa panahong ‘yon, mas lalo akong bumilib kay Philip. Isa siya sa mga lider na naging malapit sa akin dahil magkatugma ang ihip ng aming isipan. Sa paniwala ko, siya lamang ang lider na lubos nakaunawa sa tunay naming sitwasyon. Hamakin mo, ha, tumayo siya at umakyat sa entablado at nagsalita sa mikropono ng “Yes tu fredam of ekspresyon. No tu Marsyal Luw! Dawn tu Marcos!” Sus, parang magiba ang kwartong pinagpulungan sa dagundong ng palakpak namin sa kanya.”

“Tutuo nga bang Amerika is da land of fre?”

“Ang tutuo, Mark, hindi. Lalo na sa mga walang pinag-aralan at mahihirap. Sinesentesyahan ka ayon sa amoy mo’t kulay. Noon nga, may nakahalambra pa sa pintuan ng mga restawran na *No Pilipinos Allowed*. Kaya nga nagdesisyon akong mag-aplay sa pagka-citizen para makatanggap ng mga pribiliheyo at makaboto. Sabsidy mula sa gobyerno ang bumubuhay sa akin doon. Mas mabuti na ‘yan kaysa maging palamunin pa ninyo ‘ko dito. Saka alien na rin ‘ko dito. Kaya hindi kita madala, Mark, gustuhin ko man, sa simpleng dahilan na hindi ko kaya. Ibang bagay na ang pinupuntahan ng natitira kong tapang sa isipa’t dibdib. Aanhin ng nasisira kong mga buto? Humihintay na lamang ako ng aking oras.”

Animo’y isang hinaing ang simoy ng hangin sa mga huling kataga ni Beryong. Muli sila nitong pinipi.

Isang lagapok ang pagkahulog ng mga paklang ng niyog. Umakyat-bumaba ang paningin ni Beryong sa lupa at sa kumpol-kumpol na bunga ng niyog. Nagliwaliw ito patungo sa palayan na nagmamalaki ng tanim na mais, hanggang sa mga bakulod na sumasakop sa Igtuba saan nanga-halimuyak ang bulaklak ng banaba, madre cacao, mariposa at nangaitim ang bugnay at duhat. Ang baryo sa tabing-ilog, unti-unti nang pinapalamutian ng mga sinas na atip. Gusto niyang matandaan ito lahat. At madala pabalik.

Tumayo si Eki. “Tsk-tsk, kanina pa nanaog mga butiki, ano’t wala pa rin si Roming. Baka sa ilaya pa lang naubos na. Hayaan mo, ‘Nong. Bukas, umaga pa lang kontratahin ko na.”

“Baka gusto ni Manong ng buko,” si Lorna na kumukuha ng bilao ng nataphang bigas para magsaing. “Nong, pasok na tayo, madilim na.” Binitbit din nito ang malaking plastik bag. Kaagad kampod sa kanya ng mga bata. “Hindi ‘yan sa inyo, h’wag n’yong baluskayin.”

“Para ‘yan sa kanila,” sagot ni Beryong na sumunod papasok. Malawak ang kawayang sahig na sumalubong sa kanya. May mga nakapatung-patong na karton ng mga bayo sa isang gilid. May mga medalya at ribon na nakasabit sa dingding. May hagdan panaog sa kusina na lupa. May banggerahan sa gilid ng saingang-lupa.

LIWANAG mula sa tatlong kingke at sa bukas na bintana ang lumilikop

sa kanila sa loob. Dinala ni Mark ang malaki-laking kingke sa isang pusod at malakas na binasa ang isang komiks sa nakatungangang mga kapatid. Sumisirit-nangangamoy ang iniinit ni Lorna na putsero. Nakasa-lampak sa pagkaupo si Beryong, minamasdan ang mga pamangkin na nakikinig sa pagbasa-kuwento ng kanilang Manong Mark tungkol sa isang sepulterong nagnakaw ng gintong pustiso sa sementeryo.

Maya-maya, sinubukan ni Beryong i-unat ang kanyang mga binti. Napakirot siya sa pagngalay ng mga tuhod at pagsakit ang kanyang likod at mga balikat. Pakiramdam niya, pinapasan niya ngayon ang lahat ng pagod ng mga dantaong pagkayod.

“Hayaan mo ‘Nong, hilutin kita mam’ya,” sabi ni Eki na nakatanaw sa kanya mula sa kusina. Nagpapatulo ito ng buko sa isang babasaging baso na kinuha pa ni Lorna sa isang pinakakaingatang karton.

Lumalakas sa pandinig ni Beryong ang kala-kala ng mga palaka at kulisap sa labas. Sumisimpon sa tawanan ng mga pamangkin sa ngayo’y masayang kuwento na binabasa ni Mark. Naaaliw siya. Para siyang inu-oyayi. Nilapag ni Eki ang isang baso ng buko sa kanyang harapan. Nanginginig siyang inabot ito. Napakalayo ng California, bulong ng kanyang isipan, lubhang napakalayo.

(2003)

promdi@manila

NAKAUPO SIYA sa kama, magkadikit ang mga paa, kandong ang

bigat ng kanyang laptop. *Ode to My Family* ng Cranberries ang nakasalang sa CD. Sumasabay sa tugtog ang kanyang ulo't balikat habang sumasayad sa kanyang dila ang init ng cappuccino, take out mula Starbucks. Studio type ang kanyang nirerentahan. Nasa 6th floor ito ng isang bilding sa kahabanan ng Gil Puyat Avenue.

Sarisaring hugis at laki ng bulbs at lamplights ang nakaposisyon sa iba't ibang sulok. Mag-aalas nuwebe ngayon ng gabi. Repleksyon ng mapupusyaw na pula at dilaw ang nakapokus sa folding table sa centerfloor -- kinatatayuan ng isang basket ng stasis at potpourri - kinapapatungan ng hardbound na dalawang gabi na niyang binabasa, ang *Rich Dad, Poor Dad: What The Rich Teach Their Kids About Money – That The Poor and the Middle Class Do Not!* nina Robert Kiyosaki at Sharon Lechter.

Gumagapang ang kanyang paningin sa kabubukas na email. Galing ito sa kanyang Ate Jane, isang nurse sa Cambridge Memorial Hospital. Bumibisita daw palagi ang kanyang Mama sa Inquirer.net at Philstar.com. Nagbabakasakali ito na makita siya sa mga pictures sa anti-Erap rallies, lalo na ang sa Ayala.

Napalunok siya ng laway. Naisip niyang three years in Canada is too short nga to tame her Mom. Activist ito, katulad ng kanyang Papa.

Galit ang sumusundot sa kanya tuwing maalala ang pagkamatay ng kanyang Papa.

Tumunog ang kanyang 6210. New message. Si Dax ang naisip niya. Suitor niya ito, isang web page developer sa Ortigas. Alam niyang kukumustahin nito ang result ng shooting niya kanina para sa isang TV commercial.

Sa edad na 25, siya si Julia Sebastian, Assistant Creative Director ng Harrison Communications na nasa HSBC Enterprise Building sa Ayala Avenue. Copy writer siya for three years bago na-promote.

GUD PM.KMUSTA? C TERAY DYA JUL. NONG GWA MO?. T.B.

Umasim ang kanyang mukha sa pagbanggaan ng kanyang mga kilay. Wrong sendee! Erase message?

Napatigil siya. Binasa niya uli ito - tunog Kinaray-a – at isa lang ang Teray na kilala niya. Si Teray na kapitbahay nila sa Antique. Manikurista nilang magkakapatid ito noong hayskul. Napangiti siya nang maalalang 20 lang ang pedicure at manicure noon. Si Fred ang asawa nito, ang maestro karpintero sa kanilang barangay na gitarista niya noong elementary sa mga singing contests. Mahilig at magaling ding kumanta si Teray. Siya ang nagturo sa kanya ng *Green, Green Grass of Home* ni Tom Jones at *Country Road* ni John Denver. Noong ika-50th birthday ng kanyang Papa, naalala niyang nag-duet sila ng *Top of the World* ng Carpenters.

Kinukutuban siyang nakikipagtsikahan si Teray sa malaking bahay. Ito ang tawag ng mga tao sa kinalakhan nilang ancestral house na pagmamay-ari ng kanilang Lola Asun na namatay nang ipinanganak ang kanilang Papa.

Nag-text back siya: k lng. kmusta kyo?

Ipinagpaliban niya ang pag-reply sa email ng nakatatandang kapatid. Ayaw niyang makipagtalos. Hindi pa niya napapag-isipan kung magsasaboses din siya ng Erap, Resign! sa mga kalye at avenyu. Ikina-iinsomya niya ang P62.80=\$1.00; ang cost cutting, ang pag-pull out ng ilang kliyente. Ikinaiiyak niya sa poot ang milyon-milyong nilustay sa mahjong, mansion, mistresses habang naaalala ang 500,000 + na budget para sa water system sa kanilang barangay na for several years binalik-balikan ng kanyang Papa sa Governor's office.

Nilakasan niya ang volume ng CD. Isinandal ang ulo't likod sa malalaking unan sa likuran. Inilipat sa gilid ang laptop. Itinuwid ang mga paa. Inihagis ang plastic cup sa thrash can sa paanan. Di ito na-shoot.

DITO KO FORT BONIFACIO. LIBRE KA BUKAS? PWDE SUNDO MO KO SIMBHAN BCLARAN? GUSTO KO KASI PUNTA CALOCAN.

Bumangon siya. Isinisigaw ang kino-compose na reply: wtz ur bsnes dr?! dnt tel m k2lung k!

Napakatanda na ni Teray para sa kanya. Alam niyang malalaki na ang mga anak nito. Kababata niya ang panganay nitong si Gerry na natatandaan niyang magaling mag-drawing at mag-lettering. Wala siyang balita dito.

Sumagi sa kanyang isip na maaring hindi maintindihan ni Teray ang pagka-compose niya ng message. Kaagad niya itong binura. Nagpasalamat siya na hindi niya ito nai-send. Sa

tono nito, baka nasaktan lang niya si Teray. After all, kung lumuwas man ito para maging katulong, naisip niyang it's none of her business.

Yakap-yakap ang throw pillow, naalala niyang noong bata siya, idol niya ang lahat na galing Manila. Kasi lahat nang bagong dating, pumuti at magaganda't uso ang mga damit. Saka may pera.

Bago magpyesta, tuwing Pasko at bakasyon, ugong ng paparating na 76 Liner ang inaabangan ng buong barangay. Nakahilera silang mga bata sa gilid ng bakod. Panay ang kalabit nila sa isa't isa habang ibinababa ng mga kalalakihan ang mga bagahe at lata-latang biskwits. Sunod-sugod sila kaagad sa kabahayan para sa M.Y.San at Rebisco.

“Punta rin ako ng Manila paglaki ko. At bibili ako ng napakaraming tinapay.”

Tumawa noon ang kanyang Papa, saka binuhat siya at pinisil sa ilong. “Sa Manila ka magkokolehiyo. Ikaw ang babawi sa Tatay mo.”

Nang unang lumuwas siya para mag-aral sa UP, pinagtatakan niya kung saan-saan nanggagaling ang libo-libong naghahabulan at nagsisiksikan sa dyip, bus, at LRT. Nabigla siya sa taas ng presyo ng mga gulay at prutas. Muntik na siyang mabangga sa Katipunan nang matulala siya matapos ihagis ng batang kalye ang pisong inilimos.

Pagbibisita sa mga kamag-anak ang naging ritwal niya noong mga unang buwan sa kolehiyo. Natuklasan niya sa pakikipagkwentuhan na pawis ng pakikipagsapalaran bilang mga factory worker, security guard, saleslady, katulong, construction worker, etcetera ang nagpatikim sa kanya ng lata-latang tinapay.

Binasa niya uli ang message. Nag-pouting lips siya.

Tumayo siya para i-tsek ang iskedyl sa nakasabit na calendar planner:

SUNDAY

830-10 GYM

2- 4 Cine Europa, Shangrila - *Flores de Otro Mundo* (Spain)

6 *Speaking in Tongues* (Dulaang Talyer), Australian Centre

call/text Roli for confirmation before 12: 833-2490/ 0916-2552438

Last day na ng Cine Europa. *Flores de Otro Mundo* is a film by Almodovar at ayaw niyang ma-miss ito. Sunday lang ang araw na makiki-claim niya for herself. Pinapa-review naman ni Roli para sa *Today* ang *Speaking in Tongues*. At strictly by invitation ito.

Nag-iisip siya - palakad-lakad; dinampot sa itaas ng drawer ang hairbrush at sinuklay ang Bob cut na buhok; binuksan ang closet, binilang ng mga mata ang naka-hanger na mga signature clothes; tumayo sa harap ng standing mirror at napangiti sa refleksyon: 5'4, 34-25-35, heart-shaped na mukha, shaved na kilay, maliliit na mga mata, ilong na katamtaman sa tangos – baka may kabarangay siyang available para sumundo at humatid kay Teray sa Caloocan.

Naalala niya ang dating directory na nakatago sa closet.

Tinawagan niya ang number ni Boy, security guard sa isang warehouse sa EDSA extension.

“The number you dial is no longer in service.”

Sinubukan niya ang number ni Rose, kababata na nagtatrabaho sa Goldilocks sa Libertad.

"Pang-umaga na siya, e."

Napabuntunghininga siya. Wala siyang cell number ng mga ito. Hindi na siya dumadalaw sa mga kamag-anak at nakikipagkita sa mga birthdays, at kung anu-anong gatherings. Palagi siyang nauutangan na hindi nababayaran. Palagi siyang naanya-yahang maging ninang. Ayaw niyang magkaroon ng inaanak na di niya feel.

Tandang-tanda pa niya. 1992 iyon. Mag-eeleksyon. Tumatakbo bilang Mayor ang kanyang Papa. Bumisita siya sa Caloocan, kina Uncle Tony niya, pinsan ng kanyang Papa. Birthday ng kanyang tiyuhin. Galante ito pagdating sa inumin at pulutan kaya halos doon lahat ng kalalakihan ng barangay. Gabi at masaya ang kwentuhan.

"Jul, halika dito." Pasigaw na kaway ng kanyang Uncle. Malaking tao ito, nasa kalagitnaan ng 50. Buy and sell ang pinagkakaabalahan.

Lumapit siya. Balak niyang sumakay sa maaring pagbibiro o pang-aalaska nito.

"Tsk...tsk...byuti an breyn 'tong pamangkin ko. Pero ewan ko lang kung makakatulong 'to sa akin. Si Papa mo? Huh, wala 'yon, kahit manalo pa siya ngayon. Kulang sa diskarte, Jul, walang diskarte si Papa mo. Mahina. Hamakin mo, ha, Vice-Mayor sa loob ng siyam na taon pero wala man lang ni isang kamag-anak na naipasok sa munispyo. Pwe!"

Napanting ang kanyang tainga. Nanginig siya. Lumukso ang ilang bote ng beer, plato, at tinidor sa lakas ng kanyang pagsipa sa mesa. Nabigla at nagulantang ang karamihan. Kaagad siyang pumasok, kinuha ang bag para bumalik sa dorm. Hindi siya nagpaawat. Chance passenger siya sa first flight ng PAL kinaumagahan. Matagal bago nagkabati sila ng kanyang Uncle Tony.

KUNG PWDE LANG SANA. KALANGAN KO NA KASING UMALIS DITO.

Idinayal niya ang numero. Lalaki ang sumagot sa pangatlong ring. “Si Teray? Ito ba ang pamangkin niya? Sandali lang ha...”

Hindi niya ito ikinabigla. Kanina pa niya naisip na maaring nakikisuyo lang si Teray. Pero naiintriga siya. Kilos-pagmamadali at pabulong na pag-uusap ang kanyang naririnig.

“Jul? Uh, si Teray dya. Te, pwede ‘kaw? Sa simbahan lang ng Baclaran. Maliligaw na ‘ko pag lumampas pa dyan.” Tumawa ito. Kontrolado. “Parang di ko na nga matandaan masyado, e. May MRT na kasi. Alas dyes...? Di pwedeng maaga-aga pa?”

Naiinis siya dahil hindi siya nakasingit at nakapaghindi. Feeling niya, it was as if nakikipag-usap lang si Teray sa 14-year old na Julia.

Pero natatakot din siyang hindi ito siputin. Alam niyang magi-guilty siya in case may masamang mangyari kay Teray. Sasabayan lamang niya ito hanggang Monumento at pasasakayin ng dyip. Didiretso naman siya sa Shangrila, pagkatapos sa Paseo sa Australia Center.

Inilipat niya sa low cool ang aircon. Pinalitan ng *Paint The Sky With Stars* ni Enya ang Cranberries.

Nakikita niya sa isipan, habang nakikinig, ang kanyang Papa. Maliit itong tao. Nagsasapatos lamang ito kung papasok ng simbahan. Kumportable ito sa sandalyas, camisa de chino, slacks. “Magpasalamat kayo at pagserbisyo lang sa Diyos at tao ang bisyo ko. Hindi ako umiinom o naninigarily o nagsusugal kaya o nagsasabong.” Ito ang standard niyang sagot kapag pinapansin nilang magkakapatid ang pagiging mapag-bigay nito.

Barangay Captain pa lang, takbuhan na ng tulong ang kanyang Papa. At hindi ito marunong humindi. Mapa-bigas man nila o pang-allowance. Maging sa kanyang oras na minsan, nakakalimutan na nitong magpagupit ng buhok at mga kuko. Pati ang mag-shave.

Sweldo ng kanilang Mama bilang high school principal ang bumuhay at nagpaaral sa kanila. Kaya kapwa niya hinahangaan at kinamumuhian ang kabutihan ng kanyang Papa. Ipinapasa-Diyos lamang nito ang problema sa pera na inihahaing nilang magkakapatid. Wala silang ari-arian. Nakaranas siyang magtiis ng noodles sa dorm; magpalipas ng gutom sa library at malls, pumila at umabang sa kakarampot na stipend galing sa gobyerno.

“Well, mag-rally kayo, basta ako, I would rather do something profitable. There will always be rich and poor.” Iniiwasan niyang makipagdiskusyon tungkol sa Marxism. Ayaw niyang ma-involved sa NGOs at volunteer works. Kagaya ni Justine, ang kanilang bunso na isang Associate Missionary of Assumption at nakadestino sa Bukidnon.

Lumalim ang pagsusumikap niyang magkapera nang mamatay ang kanyang Papa. Nag-o-observe siya nang hapong iyon sa mga leaders na abala sa pagdi-distribute ng sample ballots sa mga pumapasok na supporters. “Ambush. Pababa na sila ng Danawan,” report sa two-way radio ng isang supporter.

Lumuksa siya sa galit at alam niyang with money, there will be justice. Nakakulong ngayon ang mga suspek. Patuloy ang imbestigasyon. Magkakaroon ng panibagong hearing pagdating ng kanyang Mama.

I SINISIKSİK NIYA ang katawan sa nag-uunahang pasahero ng LRT.

Mahigpit niyang yinayakap ang shoulder bag. Magkapatong ang kanyang mga paa sa pag-kaupo. Naka-sleeveless siya ng itim, cotton. Naka-capri pants ng beige. Naka-leather sandals.

College pa siya nang huling tumuntong ng Baclaran. Alas nuwebe sa sindihan ng mga kandila ang usapan nila ni Teray.

Isinuot niya ang Armani shades habang pababa ng istasyon. Takip-takip niya ng Kleenex ang ilong at mga bibig. Nabibingi siya sa ingay ng mga dyip, ng mga nagsisidaan, ng mga tintera. Naiinitan siya sa paglalakad. Pakiramdam niya, tinutusok siya ng mga silahis ng araw. Nasisikpan siya at naguguluhan sa daan. Kabilaan ang display ng mga mumurahing damit at gamit pambahay.

Napa-sheetz siya; nagsisisi kung bakit hindi nag-taksi. Nalilito siya kung saan liliko papuntang simbahan. Nagtanong siya sa isang may edad na tintera ng mga prutas.

PINAGMAMASDAN NIYA si Teray mula sa pagkatayo sa pintuan.

Malaki itong babae – malapad ang beywang – malulusog ang mga suso. May kaputian. “Palaging postura,” ito ang natatandaan niyang sabi nila. Hindi ito lumalabas ng bahay na walang lipstick. Kahit para umigib ng tubig sa poso o magwalis sa bakuran.

Kumikibot-kibot ang mga bibig nito habang nakatayo sa harap ng nakasinding kandila, hawak-hawak ang rosary. Nakalapag sa tabi nito ang maroon na traveling bag, give away ng PNB.

Umangat ng tingin si Teray at nagtama ang kanilang mga mata. Kaagad binuhat nito ang bag at lumapit sa kanya.

"Oy, Jul, kanina ka pa? Nag-gwapa ka na gid bala!"

Ngumiti siya. “Syempre, dalaga. Kumusta?”

“Heto, mabuti at hindi nadisgrasya. May awa pa nga rin ang Diyos. Di ba sabi ko sa’yo sa Fort Bonifacio ako? Hay naku, daig ko pa ang priso doon.”

Papalabas sila ng simbahan. Alam niyang tuloy-tuloy na ang pagkukuwento ni Teray. Gusto na niyang maupo. Natanaw niya ang Goldilocks sa kabilang kalsada. Gutom na siya sa breakfast na toasted bread at asparagus soap.

“Gusto mo lunch tayo?”

“Sa Jollibee?”

“Ikaw.”

“Sa Jollibee na lang, Jul. Para pag-uwi ko may ikuwento akong nakakain ako ng fried chicken ni Aga.”

Tumawa sila. Maya-maya, pinahiran ni Teray ng panyo ang namamasang mga mata. Alam niyang hindi iyon luha ng kanilang pagtawa. Nakaramdam siya ng bigat ng dibdib.

"DUMATING KASI si Ronnie, 'yung anak na army ni Condring

na kay Berto. A, hindi mo na siguro naabutan. Nagpapahanap daw ng katulong ang kanyang boss. Free naman ang pamasahe at 2,000 ang sweldo. E, di, syempre, naengganyo ako, ano. Pero ayaw talaga ni Manong Fred mo. Alam mo naman 'yun. Magkakwarenta y sais na kami pero gusto pa ring sweet lang palagi. Sabi ko, anim na buwan lang, para mabawas-bawasan ang utang sa Coop. Ay naku, Jul, patung-patong ang utang namin. Paano, syempre, Coop lang ang takbuhan. Wala na kasi ang Papa mo.”

Napatigil siya sa pagsubo ng spaghetti. Napatingin sa labas.

Tinakpan ni Teray ng kamay ang bunganga. Napalunok ng laway.

“It’s okay.” Inginuso niya ang di pa nauubos na french fries. “Kumusta si Gerry?”

“Ay abaw, Jul, salamat at nakahanap siya ng sponsor. Seminarian siya, sa St. Peter’s. Si Acay naman, HRM sa St. Joseph. Scholar din kaya lang masakit pa rin ang lingguhang allowance. Hindi na kasi namamanday si Manong mo. Inaatake na palagi ng rayuma niya at ulcer. Dalawa na ang apo ko Jul. Nag-asawa na kasi si Tina, hindi pa nakatapos, nabuntis na. Mabuti lang at masipag naman ang asawa. Hay naku, ang kukulit. Maka-Lola. May nakita nga akung laru-laruan doon kanina. Mura lang. Sabi ko, siguradong magugustuhan nila ito.”

“O, ano nang nangyari sa’yo doon sa Fort?”

“Aba ano, kotse ang sumundo sa akin sa pier. Mga military din. Doon nga ako dinala sa Fort Bonifacio. General pala ang boss ko. Tatlo ang anak. Maliliit pa. Pagkatapos may mongoloid. Hay napakasuplada ng asawa. Akala mo kung napaka-gwapa. Kung wala sigurong mga mamahaling cream at lotion ‘yun, ewan lang. Tatlo pala kami. May kanya-kanyang trabaho. Ako ang taga-linis at tagalaba. Sus Ginuo, napakalaking bahay. Tayms two ng bahay nyo! Ang pinakamasaklap, wala man lang TV, walang radyo, bawal gumamit ng telepono, at bawal makipag-usap. Diyos ko, sabi ko, mapapanis pala ang laway ko dito! Pagkatapos kapag andyan ang babaeng ‘yun, hay, parang sinisilaban ako. Kinakabahan lang ako palagi. Tutubuan ako nang nerbyos kung tumagal pa ako. Abaw, mabuti lang Jul kasi Ilonggo pala ang isang security guard. E, alam mo naman ako, ma-PR. Kaya ‘yun, nakipag-text ako. Ganun pala mag-text. Pindot-pindot ka lang, parang break game. Natataranta nga ako kasi patago lang. Noong isang araw kasi, sinigawan ‘yung isa kasi nakikipag-text din yata. Doon ko dinala sa CR. Ang ganda ng CR nila, maganda pa sa tinutulugan ko. Sabi ko, hay, mabuti pa nito sa probinsya, malaya ka. Tatal nakakakain naman

kami doon ng tatlong araw, uuwi na lang ako. May awa rin ang Diyos, mababayaran din ang mga utang na ‘yan.”

"E, saan na si Ronie na 'yon?"

"Yun na nga, e. Parang bulang lumaho. Pinagtanung-tanong ko nga sa mga guard, di raw nila kilala. "

"Mabuti naman at pinayagan ka."

"A, kahit di sila pumayag, aalis pa rin ako. Kahit wala nang sweldo. Pero naisip ko na, aba, hindi kasama sa usapan na ibabalik ko ‘yung pinamasahe ko. Sobra naman ako sa kalahating buwan kaya dapat lang ibingay nila ‘yung isang libo. Aba, pambili ko pa ‘yun ng pasalubong. Buti lang at na-taymingan ko ‘yung lalaki. Wala nang etseburets.”

Dumukot si Teray sa bulsa ng traveling bag na nakapatong sa silya. Binuklat nito ang isang yellow pad. Naglalaman ito ng mga address at contact numbers.

"Doon muna ako kina Manang Susan. Mga isang lingo. Tatal dito na ako, di ba? Malay mo, makadelihsya pa ako. Bootleg na pantalon, alam mo ba ‘yun? ‘Yan kasi ang matagal nang pinabibili ni Acay. Briefs naman ang gusto kong ibili kay Manong mo. At gusto ko rin sanang makabili ng bagong nipper at ‘yung mga uso na kulay ng kyuteks.”

Natutubig ang kanyang mga mata sa pag-i-imagine ng mga gustong bilhin ni Teray. Alam niyang mas malaki pa ang nagagastos niya sa isang trip sa DermClinic o di kaya’y sa David’s Salon sa total price ng mga ito. “Excuse me, mag-restroom lang ako.”

Kaharap ng salamin, nakikita niya sa sariling mukha ang kanyang Papa. Magkasing tangos ang kanilang ilong. Kinapa niya ang ATM at ang HSBC card sa shoulder bag.

T

UMATAKBO SA Roxas Boulevard ang taxi na sinasakyan nila.

Hawak-kamay sila sa backseat, sumasabay sa The Carpenters: “*All my best memories/ Come back clearly to me/ Some can even make me cry/ Just like before/ It’s yesterday once more.*” Papatungo sila sa SM Manila.

(2002)

Ang Bulalakaw, Canada, at si Bob Marley

Binuksan ni Roy ang gripo. Mahina dahil ayaw niyang mapuno kaagad

ng tubig ang rice cooker, mga pinggan at basong dineposito sa lababo. Itong lababo at tatlong banyo ang komon nilang espasyo - mga siyam silang borders - dito sa iniipis at inaanay na bilding sa kahabaan ng Harrison sa Pasay. Kinuha niya sa gilid ng tainga ang nakaipit na stick ng Hope menthol, pinasok ito sa filter at sumindi sa lighter mula sa bulsa ng maong na shorts.

Kanina sa Burgundy Tower sa Vito Cruz, may pagmamalaki siyang naramdaman na mga graduate ng Pol Sci at Computer ang nakasabay niya. Messenger ang kanilang inaplayan. Isa lang ang kukunin at higit sampu silang nakapila sa labas. “O, kumusta pare?” Bati niya sa unang tinawag na nakilala niyang si Tony, 21, may-asawa at isang anak. “Heto, magsisimula na sa Lunes...” nangangamot na sagot, “magsisimula uli sa paghahanap.” Tawanan sila. Natatawa siya ngayon. Pinapasa lang siya ng resyumi. Tatawagan na lang daw. Ulol, saloob-loob niya. Di n’yo ‘ko maga-gago!

Tatlong buwan na ang nakalipas. Lumuwas siya para subukan ang suwerte sa pagsi-seaman matapos makumbinsi ni Dexter. Ka-tropa niya ito noong kolehiyo sa John B. Lacson sa Iloilo. Pumapatak na raw sa 120 thousand ang sweldo buwan-buwan. Madali lang daw sa agency nila sa Intramuros. Hanapin lang daw niya si ganito. Akala mo kung sino, sigaw ng kanyang utak, di lang naman pala kilala sa opisina.

Humitit siya at sinundan ng mga mata ang usok ng kanyang unang buga papalabas sa jealousies. Tumitingkad ang dilim at ingay sa labas sa kislapan ng mga billboards sa kaharap na condo. “May bulalakaw bukas ng umaga mula 2:30 hanggang 4, nabasa ko kanina sa dyaryo,” wika ni Anya habang naghahapunan sila kanina. Dami na’ng utang niya sa babaeng ‘to. Noon pang isang buwan siya nakapagbigay ng isang libo.

Pero kunsabagay, konswelo niya sa sarili, ginagawa ko naman siyang prinsesa. Kakain na lang ito. Pati panty nga, siya na rin ang lumalaba. Tant’ya niya, nakapahid na ang babae ng cream sa mukha, nakabihis pantulog, at bumabasa na naman. Ang hilig nito sa mga pocketbook at magasin ang umaantala sa kanilang pagsiping.

Pinatong niya sa gilid ng bintana ang sigarilyo at dinampot ang scotch brite. Binuhusan niya ito ng konting Joy Ultra. Piniga at pansamantalang pinaglalaruan ang mga bula sa kamay. Gusto niya ang lambot at dulas nito. Ganito siya tuwing maghugas ng pinggan. At palagi, naaalala niya ang edad. 27 na siya at wala pa ring narating.

Sinalubong siya pabalik sa kuwarto ng tunog ng kanyang cellphone. “La

na akong pera,” tumatawa niyang dampot sa cellphone nang malapag sa mesa ang pinaghugasang rice cooker at mga pinggan. Nanay niya ang nasa kabilang linya.

“Tumawag si Auntie mo. Kung gusto mo ba raw?”

Canada ang tinutukoy nito. Matagal na sa Quebec ang kanilang tiya at mgdadalawang taon na rin doon si Manang niya na isang midwife. Uuwi na ito para magpakasal. Siya naman ang papalit. ‘Yan ay kung gusto niya. Naantig siya sa pagpapahalaga ng tiya at pamilya sa damdamin niya’t desisyon ukol dito.

“Sige...bakit hindi. Malabo rin naman ‘yung ina-aplayan ko, e. Dami’ng syurt kurses na kukunin at kahit nga ‘yung mga matagal na’ng nakasakay, nahihirapan pa rin, e.”

“Kaya nga ito na ang asikasuhin mo dahil andyan pa si Auntie n’yo na tumutulong. Iti-tek na lang mam’ya ni Nene ang numero na tatawagan mo. O, kumusta naman kayo d’yan?”

"Wala na ako kina Dodong," pagtatapat niya. Ayaw niyang sa mag-asawa pa ito malaman ng pamilya o sa kaninong tsismosa sa kanilang lugar. “Syempre, mag-asawa ‘yun at di ba nakwento ko na sa inyo na maliit lang naman ang kwarto nila. Pero dito pa rin ako...tatlong kwarto ang layo.” Tumigil siya sandali, saka muling bumuwelo. “May rummeyt ako...babae.”

Matagal bago nakasagot ang ina. "Ilang taon?”

Pailing siyang napatawa. Nakuha niyang iniisip ng ina na matandang dalaga ang kanyang kinakasama. “Ka-edad lang ni Nene.” Bunso nila itong 23, tapos ng Management. “Akawntant, sa Bangko Sentral.”

“Alalahanin mong mga babae ang kapatid mo,” may pagbabanta sa tono ng kanyang ina.

“Nagkakasundo kami,” kaagad niyang tugon, may pagkairita. “Basta padalhan n’yo ‘ko. Wala na ‘kong pampamasahe. Saka kontribusyon ko sa kanya, pang-groceri.”

“Bukas nga, tatlong libo. Pagkasyahin mo ‘yan. At mag-ingat palagi.”

Nakahiga na si Anya nang pumasok siya. Patalikod. Queen size ang

pinagsasaluhan nilang kama. Noong isang linggo lang nila ito nabili, nang mag-20% sale ang isang furniture shop sa Paco. Folding bed ang dati nilang pinagtitiyagaan. Ito ang nagustuhan niya kay Anya – parang si Lumen sa patalastas ng Surf - wais.

Tinukso-tukso sila nina Dodong at Rose. Tiyo niya si Dodong dahil pinsan ito ng kanyang Tatay. Supervisor ito sa isang warehouse ng Uratex sa Pasay extension. Avon dealer si Rose. Iniimbita nito palagi si Anya na tikman ang niluluto para makapag-sales talk. Katatapos lang nila noon maghapunan. Kumatok si Anya. Nabuwisit daw ito sa kahahabol-hampas sa mga dagang bumuluga sa kanya pagbukas ng ilaw sa kuwarto. Meron din ba raw mga daga sa kanila.

“Samahan na lang kita dun,” biro niya. “Ako ang matsong daga na babantay sa’yo.”

Napangiti lang si Anya noon. Pero nahuli niyang pinagmasdan siya nito mula ulo hangang paa.

“Ba’t mo ‘ko tinanggap?” Malumanay niyang tanong nang

makatabi-yakap sa dalaga. Alam niyang hindi pa ito tulog. Nang gabing iyon, kaagad niyang hiningi kay Rose ang numero nito. *punta ko jan*, text niya. Di siya sinagot. Pero makulit siya: nag-miss call, tumawag, kumatok. Ganuon siya ka-determinado nang makita ang pagkakataon: susuyuin niya si Anya, paibigin at kumbinsihin na mag-share sila ng kuwarto.

Naaasiwa siya sa mga hating-gabi at madaling araw na naaalimpungatan siya sa mga balikwas at mga pigil na pag-ungol ng mag-asawa. Iyon ang mga oras na pinapangarap niyang may kapangyarihan siyang maging Invisible Man.

“I don’t know.”

“Yan lang palagi ang sagot mo. Sige na...harap ka dito...”

“Tutuo, di ko alam. Pero siguro, you just came in the right time... na nakakalungkot na maging independent. Saka I felt comfortable with you right away. Alam mo ‘yun, ‘yung di ko naisip na nanakawan mo ako o imu-murder. And perhaps, dahil pareho tayong promdi.”

“Ako rin, kumfurbul din kaagad sa’yo.” Tutuo ito. Nababaduyan siya sa pag-isip ng linyang, “parang matagal na tayong magkakakilala,” pero ito ang eksaktong nararamdaman niya kay Anya. Napakagaan, na para bang walang mali sa kanilang ginawang pagtatalik nang gabing iyon nang makapasok siya sa kuwarte ng dalaga at nagkuwentuhan sila hanggang sa mamalayan na lang nilang nag-aapoy na ang kuwarte sa pagbigay laya nila sa kanilang lungkot at libog. Birhen ito. At para bang normal lang at lohikal na ang maging kasunod niyon ay ang tuluyan niyang paglipat; pagsama nila.

“Wat if neks yer, or neks, neks yer, iiwanan kita?”

“Okey lang. That’s life. We can’t have somebody forever. I have myself to rely on.”

Nakaginhawa siya kahit hindi niya lubusang naintindihan ang linya ni Anya. Basta ayaw niyang darating ang araw na tawagin siyang manloloko – oportunista. Nasasaktan siyang isipin iyon. Nasisiguro niyang hindi niya makakalimutan ang isang Anya Chua. Napakalaking bagay ang ginawa nitong pagtanggap sa kanya.

“Kahit mabuntis ka?” Sinuklay-suklay niya ng mga daliri ang buhok ni Anya.

“A child is always a blessing. Walang problema sa ‘kin maging single parent.”

Ang tutuo, gusto na niyang maging Tatay. Pero kahit okey sa babae at alam niyang magiging mabuting ina ito, ayaw niya. Hindi niya pinangarap magkalat ng lahi. Gusto niyang mag-asawa. Iyong buo sila. Isang pamilya. Iniisip niyang kapag nasa Canada na siya at magkapera, papadalhan niya si Anya. Para hindi na tumiis sa gusaling ito. Sabihin niyang lumipat ito. Mag-condo. Pangngisda ang naikwento ni Anya na kabuhayan ng pamilya nito sa Bohol at tumutulong sa pagpapa-aral ng nag-iisang kapatid sa kolehiyo.

Yinakap niya nang mahigpit si Anya. Matagal. Nakaramdam siya ng katahimikan. May hatid itong pagkagaan na nagpalunod sa pangangalay ng kanyang katawan, pagod na puso at isipan.

“Tulog na tayo,” kalas ni Anya. “Gusto kong maabutan ang bulalakaw.”

“Samahan kita. Maaga rin ako’ng gigising...may pupuntahan ako.”

Room 505 sa Herrera Towers, Makati. Kasinlaki lang ito ng kanilang

kuwarto. Puti ang tiles ng sahig, puti rin ang pinta ng dingding. Nag-iisang malaking mapa ng Canada ang naka-dikit. May dalawang mesa, isang kompyuter, filing cabinet, thermos at mga baso. *Luke 4 Jenny Frias, sec n Mr. Tek*, text sa kanya ng kapatid kagabi. Ito nga, ang seksi na mala-mais ang buhok. May dalawa na’ng nakaupo sa bench. 7:45 pa lang. Akala niya siya na ang pinakauna.

“Ah, you’re Roy Ibiernas. Have a seat, Sir.” Nakangiting bati sa kanya ng sekretarya, sabay hingi ng kanyang mga papeles. “On the way na sina Mr. Tek at Atty. Frias.”

Kinuha niya mula sa knapsack ang plastic envelope na naglalaman ng kanyang 1) transcript of records; 2)diploma; 3)certificate ng mga trainings na nadaluhan; 4)birth certificate;5)baptismal; 6) marriage certificate ng kanyang mga magulang, at 7)2 passport-size I.D.

“Passport?”

“Meron.” Nakabalot ito sa zip-lock sa secret pocket ng kanyang knapsack. Dali-dali niya itong inilabas.

“Di siguro aabutin ng dalawang taon, doon ka na. But we need your full cooperation, of course.”

“No prablem, Ma’am.”

Tumuwid sa pagkaupo si Jenny. Diretso siyang tiningnan. “Ganito kasi Roy..., since BS Marine graduate ka, commercial diver ang gawin nating job description mo. Ito kasi ang high-demand doon. Saka immigrant ang pinapa-apply sa’yo ng Auntie mo, which means, dapat mataas talaga ang qualifications. Now, we need papers to support na you’re a professional diver.”

Nanlamig siya sa narinig. Sosyal pakinggan ang diver. Ang sarap isipin na ganun nga siya. Pero alam niyang hindi lang ‘yon ganun kadali. Isa pa, magasto ito.

Bumukas ang pinto bago pa man siya makaimik. Pandak at maliit na tao si Mr. Tek. Parang kungfu master ang itsura na naka-amerikana. Si Pepe Pimentel sa *Kuwarta o Kabon* ang naalala niya kay Attorney Fusio. Parang politiko ito kung makangiti at kumilos.

Tumangu-tango ang Koreano nang makaharap siya. “I met your Auntie...Flor...nice woman.” Tinapik siya nito sa balikat saka dumiretso sa mesa sa likuran malapit sa salaming bintana. Sumunod si Jenny. Mala-bulong ang pag-usap nito sa amo na patangu-tango at pasulyap-sulyap sa kanila. Hinarap naman sila ng abogado. Huwag daw silang mag-alala dahil marami silang kilala na malalaking tao sa embassy. Di na raw mabilang ang kanilang natulungan.

Nainis si Roy. Naalala naman niya ang kaklaseng si Dexter sa kahambogan ng abogado. Pinapanalangin niyang sana lang, di nagkamali si Auntie niya sa paglapit sa Koreanong ‘to.

Kakausapin daw siya ni Mr. Tek, sabi ni Jenny. Guminhawa siya ng malalim. Di siya dapat kabahan upang di mamilipit ang dila sa pag-Ingles. Mag-i-Ingles na rin siya mamaya kay Anya para masanay.

Bumubukas siya ng 555 corn beef. Nakahanda na ang nahiwa niyang

sibuyas at bawang. Inipit niya sa mala-hotdog na unan ni Anya ang Superferry tiket na nabili kanina. 2:30 bukas ng hapon ang kanyang alis. Gusto niyang pansinin ito ng dalaga. Para maging madali sa kanya ang pagkukuwento. Aabutin ng isang buwan o higit pa ang pag-uwi niya sa Iloilo.

Habang gumigisa, nakikita niya sa isipan ang pag-yes-yes-yes ni Mr. Tek. Hindi rin ito magaling sa Ingles. Di niya maintindihan ang mga pinagsasabi nito kanina. Yes, yes, yes lang sa mga tanong niya: Ar yu syur, Mr. Tek, dat dey wil aksept me der as dayver?

Hindi siya babalik hanggat di ma-plantsa ang pinaasikaso sa kanya ni Jenny. Marami iyon. Binalangkas niya ito sa isipan:

- 1) photocopy ng passport ni Auntie niya at iba pang papeles na nagsasabing Canadian citizen ito. Na-text na niya ang kapatid para matawagan ang tiya.
- 2) bank account. Kailangang 200,000.00 o higit pa ang show money niya. Patunay na kaya niyang mabuhay doon habang wala pang trabaho. Ito ang madugo, muni niya. Ubos na naman ang savings ng kanyang tiya. May processing fee pa, medical fee, landing fee, at siguradong marami pang iba.
- 3) pictures ng pag-dive niya. Kahit isang beses lang daw basta siguraduhin niyang may makuha siyang certification. May binigay sa kanyang brochure si Jenny. Pinuntahan niya ang isang nakasulat doon. Kanina sa Ermita. Tsk-tsk, dolyar ang rate. Sa pool pa lang iyon. Sa Batangas o Palawan o Cebu ang talagang pag-dive. Sa Boracay na lang siya.

f

eling turista ko d2, text niya kay Anya. Sa bangka pa lang kanina, napa-wow na siya sa mala-kristal sa bughaw na mga alon at mapuputing buhangin ng Boracay. Si Anya kaagad ang una niyang naisip at ang buwang-liwayway ng kanilang paglabas sa kalsada't pagtingala sa nagkikislapang bulalakaw sa kalawakan.

njoy & tyk ker! Sagot ni Anya. Sarap ng pakiramdam niya. Napakasigla niya ngayon. “Mami-miss kita,” naalala pa niyang wika ng dalaga nang makita nito ang tiket sa ilalim ng paboritong unan. Akala nito tuluyan na siyang uuwi. Naantig siya na ikakalungkot din pala ng dalaga kapag mangyari iyon.

kw rn tyk ker. mis u na. mmmmwaaah, sagot niya sabay dugtong ng smiley face bago i-send. “Huwag magmadali,” sabi ni Nanay niya nang kaagad nitong ungkatin ang tungkol sa kanila ni Anya pagdating niya. Pag-aanak ang ibig sabihin ng ina. “Nasa tamang edad ka na pero iba na ‘yung may trabaho ka.” Gaya palagi, tahimik lang ang kanilang ama. Noong tin-edyer siya, ikinaiinis niya ito. Pakiramdam niya, walang pakialam sa kanya ang ama. Di man lang siya pinagsasabihan.

Pero kahapon, naging malinaw sa kanya kung gaano karubdob ang hangarin ng ama na mapabuti ang kanyang kalagayan. Para sa kanya at sa kanyang magiging pamilya. No read, no write ang kanyang Tatay pero lakas-loob nitong kinausap ang manager ng bangko sa kanilang bayan. 80 thousand lang ang kinayang i-deposito ng kanilang Auntie sa kanyang pangalan. Hindi niya alam kung anong pag-uusap ang ginawa ng ama. Pero bago magsara ang

bangko, pinatawag siya para sa detalye ng kinakailangan niyang sertipikasyon. Paabisuhin daw sila, paalala pa sa kanya ng babaeng manager, sa mga panahong iba-background check na siya.

Sa wakas, natagpuan niya ang *Diver's Gurn*. Three thousand five hundred sa isang oras na pag-dive. Kasama na ang renta sa diver's suit, snorkel, fins, mask, bouyancy compensator. Pati pagkuha ng pictures. Takashi ang pangalan ng kanyang trainor. Matangkad itong Hapon, mukhang mabait.

Anak ng pating. Nagbago ang immigration law? Ganuon kadali?

Parang tinakluban si Roy ng langit sa balitang isinalubong sa kanya ni Jenny. Kaya pala panay ang text kung kailan siya babalik ng Manila. Report daw kaagad sa office. Inilapag niya lang sa kuwarto ang mga dala pagkarating. Hindi na siya naligo. Pinalitan na lang ang t-shirt. Ipinagpaliban niya maging ang pagtext kay Anya. Excited siya sa pagbalita na yes, nagawa niya lahat! At sa pagpakita ng mga pictures: ang magagandang underwater na kuha ni Takashi sa naglalakihan at kabigha-bighaning mga corals at sari-kulay na mga isda. At siya na machong-macho sa diver's suit.

“Wala tayong magawa, batas ‘yan.” Iniabot sa kanya ni Jenny ang isang folder: *The New Regulations have significantly modified the selection system for Skilled Workers*. Bulaga sa kanya. Pinagpatuloy niya ang pagbasa: *Applicants must attain at least 65 points in order to qualify for a Quebec Certificate of Selection*. Sa 65 na ito, 17 ang manggagaling sa training; 15 sa employment; 10 sa experience, 31 sa adaptability, 10 sa age, 23 sa knowledge of languages, 17 sa spouse's characteristics, 8 sa children, at 1 point lang sa financial autonomy!

Gusto niyang suntukin ang mesa, ang pader. Ngayon, gusto pa siyang isabong sa isang aplikante. May master's degree raw ito at nagtatrabaho sa Ortigas. Para mahatak pataas ang points niya. Mag-divorce na lang daw sila pagdating doon.

“Willing si Mr. Tek na mag-sponsor ng kasal,” narinig pa niyang wika ni Jenny.

Akala mo makakapag-divorce ka kung walang pera? Gusto niyang isigaw sa sekretarya. Pera pa rin ‘yon at nakukuba na ang tiya ko sa paglilinis doon ng hotel! Tiniklop niya at ibinalik ang folder.

“Oo nga pala, okey na ang I.D mo.” Patuloy ng sekretarya. “Tingnan mo,” abot sa kanya ng isang laminated I.D at tatlong piraso ng papel, mga sertipiko. “Di ba parang tutuo?”

Parang tutuo nga. Isang laminated I.D. ng pagiging opisyal na kasapi niya ng PADI mula pa noong 1988. Totoy na totoy siya sa picture. Ang magagawa nga naman ng teknolohiya, oo, iling-iling niya. At ang mga sertipiko – bumabandera ng mga logo ng iba’t ibang kompanya kung saan naging lead diver siya. Hahahahaha.

Naninikip ang kanyang dibdib. Kailangan na niyang magsalita. “Ang galing n’yo, Miss Jenny. Ang galing-galing n’yong mameke! Kaya n’yo naman pala, e. Bakit namomroblema pa kayo sa kwalipikasyon ko?”

Plak!

Di niya pa rin dapat sinipa ang mesa at binagsakan ng folder si Jenny,

paniniwala ng tiya. Ginising siya kanina ng long distance call nito. Kinausap na raw nito si Mr. Tek. Walang pekeng kasal na mangyayari. Ituloy na lang ang pagiging professional diver niya. Kuno. At hintayin na lang ang resulta. Papadalhan daw siya ng embassy ng notice na may file number niya kapag nakapasok na ang kanyang dokumento. Isa pang notice kung i-interbyuhin siya o hindi na. At ang huli, kung nakapasa siya o denied. Kinamusta rin nito si Anya at pinaalalahanan siyang maging pasensyoso palagi.

“Dito lang muna ‘ko, ha?” Nagwawalis siya. Nagbibihis-pumasok ang babae. “Masarap naman ako magluto, di ba? Okey naman maglaba. Mabango pa nga dahil may Downy. Kita mo, wala na’ng daga at ipis. Natakot sila lahat sa ‘kin. May darling ka na, may boy pa at guwardiya. Parang 3 in 1!”

“Oo nga, ano,” tawa ni Anya. “Kunsabagay, hindi rin naman ganuon kadali maging taong-bahay.”

“Talaga! Ang hirap pala ng trabaho ng mga asawa at mga Nanay. Sasabihin nilang sa bahay lang pero di nila alam, di nanunuyo ang mga kamay mo. Mamaya nga aayusin ko ang lababo. Burara kasi ibang borders. Walang pakialam!”

“Pero syempre, maganda pa rin ‘yung may pinagkakakitaan ka, di ba? Para sa sarili mo. Self-improvement...satisfaction.”

“Naisip ko nga’ng magkanbas ng mailako. May ‘sang libo pa ‘kong natago d’yan.”
“Why not? Be your own boss!”

“Tama, bilib na talaga ako sa’yo. Paano na lang kaya ako kung wala ka?”

“Tumigil ka nga d’yan, ayaw ‘ko ng senti...baka ma-late na ‘ko.”

Nakipagsiksikan siya sa Divisoria. Hanggang sa Raon.

Nakipagtawaran sa mga bumaba-hang pirated CD, VCD, at DVD. Pagkatapos sumakay siya ng bus at bumaba sa Ayala Avenue. Dito niya gusto dahil maganda ang Makati. Hindi siya masyadong malungkot. Sa harap ng LKG Towers. Maraming pumupuwesto dito. Palakad-lakad siya. Nakasukbit sa kanang balikat ang may kalakihang travelling bag. May hawak siyang apat na samples: *Harry Potter*, *Bob Marley Collection*, *Prosti*, *Tracy Chapman*. “Ma’am, Sir,” duro niya sa mga nakakasalubong. Kapag may tumigil, ‘yun lang at ipapakita niya ang iba pang nasa bag.

Mag-iisang oras na siya, isa pa lang ang nabili – *Bob Marley Collection*. Napansin na pinagtinginan siya ng mga residenteng manininda. Pare-pareho lang naman tayong gustong mabuhay, gusto niyang isigaw sa mga ito. Pero kinakabahan din siya. Lalo na nang masulyapan niya sa di-kalayuan na kinakausap ng babaeng tintera ang isang patpating pulis. Mukhang nagsusumbong at siya ang tinutukoy.

Papalapit nga sa kanya. Di siya nagpahalata pero binilisan niya ang paglakad sa paglipat sa kabila. Pumito ang pulis. Binilisan pa niya. Pa-takbo. Hanggang sa makalipat siya. Tamang-tama, may tumigil na bus. Sumakay siyang humahangos, binubundol ng kaba ang dibdib.

Kandong ang bag, isinandig niya ang ulo sa upuan, guminhawa ng malalim, pumikit. Sa pag-amo ng pagkabigong naranasan, gumapang sa kanya ang pananabik na mayakap ng mahigpit si Anya at makipagtalik dito. Magugustuhan ng kanyang pamilya ang dalaga. Magugustuhan ng dalaga ang Iloilo. Doon sila mag-uusap sa kanilang terrace. Kitang-kita mula doon ang buwan, ang mga bituin, ang mga bulalakaw na nagkikislapang parang mga alikabok at alitaptap sa kalangitan. Naisip niyang bumili ng balot. Babalatan niya ito’t isusubo

sa dalaga. Pagkatapos hihilahin niya papalapit sa kanya at hahalikan ng marahan mula sa tainga hanggang leeg pababa sa dibdib, pababa.

Tinapik siya ng konduktor. Humugot siya sa bulsa. Hinayupak, ito na lang pala ang natitira niyang pera!

Sa TV sa harapan, may flash report: *Canadian Embassy, nagsara dahil sa banta ng terorismo!* Nagitla siya ngunit biglang ninakaw ang kanyang atensyon ng pagsulpot ng bagong mensahe sa kanyang cellphone. *wer kena? ingat, ha. mwwaabb.* Paulit-ulit niya itong binasa. Humahaplos ang mga salita sa kanyang pagod na isipan at pandama. Hanggang sa tuluyang di na niya alintana ang balita, ang ingay at amoy ng mga kapwa pasahero, ang mala-pagong na pag-usad ng bus sa trapik. Hiyaw ni Bob Marley - *No woman No cry! No woman No cry* ang dumadagundong sa kanyang pandinig. Napasinghot siya't gustong-gusto na niyang umihi.

(2004)

Komposo ni Dandansoy

Ako si Dandansoy na kung naaalala ninyo, binayaan ng mga

magulang at nobya. Lahat sila sa Payao pumunta at sabi nila kung ako sa kanila'y mangungulila, tanawin ko lang ang Payao at ako'y magiging okey na. Ngunit tandu-tandu sa dagat, tandu-tandu sa bukid, ilang presidente na sa Pilipinas pumalit, nasaan ang Payao...sa isipan hindi ko maiguhit. Nasaan ang Payao sa nagsusulputang kabahayan sa gitna ng palayan? Sementado sa nanari-saring laki at kulay, ang Payao ba sa Hongkong, sa Japan, sa Saudi, sa Canada, sa Italy?

Salamat sa Diyos, itong tanong nasagot din naman, kaya ng komposo sa inyo'y nais maglibang. Sa gahum ng kuwento at kanta, ang buhay at pag-ibig ko'y muling ibantala. Kaya mga kaibigan, kung maari huwag magmadali. Kaibigan sa kabilang ibayo, halika muna't dumaan. Wala tayong ngangang ngunguyain, ngunit kung gusto mo ng nilagang saging, hala bira, tayo'y magbalat at sa malamig na softdrink sa tiyan lunurin.

Ako si Dandansoy hindi na binayaan, tulad ng kinanta ng maraming ina at yaya sa pagduyan-paghele-hele. Tulad ng isinaplaka ng mga taong kilala at sa kanila nagbigay ng maraming pera. Nagbago ang aking suwerte isang Linggo ng umaga sa buwan na taghirap, kung sa matatanda pa.

Ako si Dandansoy, alyas Engineer ng barangay, noon 29 anyos at ng isang abu-abuhong van nagmamay-ari, nagda-drive. Kaya pinakiusapan ni Kapitan Tyago na kung maari sunduin sa airport ng Iloilo ang isang doktora na sa amin pupunta. Lorena Advincula ang kanyang pangalan, apo ni Lolo Eddie na namatay sa pagkadunot ng tinae. Kawawang matanda, hindi man lamang natabangan. Ay, ay, ay, ang mga pobre sa ospital ng bayan, ng probinsya...!

Naaalala kong classmate ko itong Lorena noong elementary. Ewan kung uso pa ito ngayon pero kami noon may tinatawag na feeding. Noong grade three, kami ang pares sa paglugaw ng masarap na bulgur wheat. Ang kanyang ina, si Manang Acay, ang nagluto dahil noon pa lang mahina na si Lola Engrad na sa akin nag-alaga.

Ako si Dandansoy na payat, pinalukdo ng isang kaldero pa-eskwelahan. Tama, hula n'yo, ang kaldero sa gitna ng palayan nagtabingi – nahulog - at ang lugaw hindi kayang mapulot. Sa takot, napaihi ako sa shorts. Kawawang Dandansoy, pinagtawanan na, hindi pa nakaligtas sa sinturon ni Lola at sa mura ng maestra. Paano ko makakalimutan na sa ilalim ng kahoy na laua-an sa likod ng eskwelahan, ako sa pag-iyak ni Lorena sinamahan?

Ay, ay, ay, ang pobre kong puso nanukso. Kaagad ko siyang nakilala nang sa airport papalabas at palinga-linga bitbit ang isang malaking bag na itim. Maiksi ang buhok, nakaputi na blusa at shoulder bag na pula katulad ng nai-text niya sa akin. Sinalubong ko siya ng matatamis na mga ngiti. Ang kawawa kong puso, ano't kaagad tumibok-tibok – sa paglukso-lukso animo'y kinikiliti.

“Kanina ka pa?” Bati niya.

“Hindi naman.” Kinuha ko ang kanyang dala at tumawid kami sa nagpapaligsahang mga sasakyan at pasahero sa kalsada. Ang tutuo, mga tatlong oras akong naghintay. Alam n'yo naman, baryo pa ang sa amin at ang kalsada, abaw a, napakahirap ispelengon! Noon lang siya nakauwi mula nang lumipat silang magpamilya sa Manila nang maka-graduate kami sa grade six. Pumanaw ang kanyang Lolo Eddie ilang buwan bago n'yon.

Diretso na raw kami, sa baryo na mananghalian. Babalik na siya sa susunod na linggo.

Alam ko na tulad ng maraming kaibigan at kilala – dahil sa pagiging abala o sa kung ano pa mang dahilan na sa pag-alam wala akong karapatan – hindi siya tatagal sa pag-uwi sa bukid. Pero ewan, ang pag-isip na sa sunod na linggo hindi ko na siya makita, parang latay ng latigo sa pakiramdam ko. Ay, ang pobre kong kaluluwa naguluhan. Pen, pen de serapen saan ba ang mas malungkot, nakakatakot: ang tumandang binata na lamang o ang sumubok kahit pa muling iwanan?

Ngunit lumukso-lukso ang tinig ni Lorena sa pagpangamusta na nagwilisik ang aming laway sa batsehon na kalsada. Naamoy ko ang mga rosas na sa harapan ng bahay namumulaklak at nakikitang inaalay sa kanya. Nagkiskisan ang aming mga siko at balik at sa pagtumba-tumba ng van na parang kaysarap na lamang lumigid-ligid sa kama. Ano't parang may paruparo sa dibdib kong kumakapa-kapa palabas na sa daan naiwan ang ilan kong pangamba!

Ipagpatuloy ko ang aking komposo nang dumating na kami sa baryo. Dahil nagkataong Pacquiao-Morales rematch, hanggang sa balkon puno ang bahay ni Kapitan Tyago. Lalo pa't ang kanilang TV hindi lang colored, hindi lang malaki, kundi flat screen na Panasonic! Pinakauna sa baryo, salamat sa anak nito sa Saudi. Masaya ang pagsalubong kay Lorena ng manonood na sobra ang reklamo sa napakaraming patalastas. Hala sige, pakilala na sila rin kamag-anak. Naalala pa ba niya noon...kilala pa ba niya si ganito? Kumusta ang kanyang mga magulang? Kailan naman sila magbabakasyon? Ay, ay, ay, si Lorena, ang

doktora mula sa Manila, nang humahabang mga leeg at nanghuhubad na paningin, nang buong baryo sinunod.

“Te, ‘Day, magkano ‘yong pusta?” Biro ni Kapitan, taong balingkinitan, nang si Lorena makaupo. “Siguradong tumba na ang kontra.”

“Tingnan muna natin, e,” sagot niyang nakangiti.

“Aba, mabuti’t marunong pa!” Ang boses ni Kapitan humahara-hara na tulad lang ang buong manonood nakaangkin ng liksi hindi lamang sa paghintay ng laban nina Pacquiao at Morales. “Kita n’yo...atin itong doktora...libre...kaya huwag magbingi-bingihan. Mamayang alas-kuwatro, sa barangay hall kaagad dumiretso.”

“Mananghalian muna tayo, ‘Day,” hila sa kanya ni Manang Delia, ang mabait na asawa ni Kapitan. “Engineer...” anyaya rin nito sa akin, “Mainit-init pa ang tinola. Langka at kadyos.” Dalawang pagitan lang naman sana ang bahay namin pero dahil mas masarap humigop ng sabaw na may kasabay na dalaga at manood ng boksing na parang sa sinehan lang, sa lamesa sa kabilang kuwarto ako pumunta.

“Mamayang gabi iihaw tayo ng manok, a,” parinig ko kay Manang Delia. Ang tutuo, gusto ko lang naman malaman kung paborito ba ito ni Lorena. “Ano kaya ang mabuti, fried chicken o tinola?”

“Kapayas at dahon ng sili...alam mo ang tagal ko na’ng di nakatikim nun.”

“Dami ‘yan sa kanila ni Engineer.” Sulyap-kindat sa akin ni Manang Delia. Oo, ganuon silang lahat sa baryo, lahat na lang na dalagang bisita, sa akin tinutukso.

“Kahit manok pa at itlog, a.” Abaw, parang nabigla rin ako sa nabigkas. Tutuo may poultry ako at walang kaso na si Lorena ipag-ihaw, ipaglitson. Ngunit itong pagsakay sa simula pa lamang ng tuksuhan kakaiba at mapanganib, tulad ng napatunayan.

Ako si Dandansoy, hindi naman gwapo ngunit may angkin yatang gayuma. Hindi rin naman sa pagpahambog, marami simula pa sa kolehiyo hanggang sa opisina sa munisipyo ang mga dalaga na nagparamdam at umasa. Kung itatanong n’yo pa sa matatanda, sasabihin nilang matalino ako’t mabait na bata. Ngunit maniwala man kayo o hindi, kamay lamang ng una kong nobya – oo ang nag-iwan – ang aking nahawakan. Sa mga panahong iyon, tinutukso nga ako sa inuman – bakit daw katulad na lamang ng pagprotekta ko sa mga watershed ang pag-iingat ko sa aking pagkabirhen. Siguro lalo lang akong naging pihikan simula nang mabansagang si Dandansoy, bata’t binatang iniwanan.

Ngunit nang tanghaliang iyon, alam kong hindi ko na mapipigilan pa ang muling pagtibok ng puso. Nang masigurong yes, panalo na si Pacquiao - tumba-hinimatay talaga ang kontra at ang hiyawan ng buong baryo kaligayahan-pagmamalaki ng buong bansa, kaagad akong nagpaalam sa maybahay at bisita. Umuwi ako at naligo – nagpabango’t nagpaguwapo.

Sa poultry inutusan ang isang sidekick na binata upang pumili ng malusog na manok para dalhin sa bahay ni Kapitan Tyago. Sa hardin sinilip ang mga rosas ng matandang dalaga na tiya at pinanalangin ang kanilang pamukadkad. Ako si Engineer Dandansoy, ikinasiya ang maging bodyguard ni Dra. Lorena, upang kung sino mang overseas ng baryo o politiko ng bayan hindi makaporma.

Tama lang na lumubog na sa isipan ng buong baryo ang pagkapanalo ni Pacquiao at napastol na ang mga kambing, baka, at kalabaw nang sinundo ko si Lorena. Isang kartong puno ng botelya ng ferrus sulphate, vitamin C at pakete ng mga pills at condom ang sa aki'y kanyang pinadala. Bagong ligo rin siya at anong ganda sa sandal, pantalon at polo shirt. Tumpok ng kababaihan ang aming nadatnan sa barangay hall. Minsan lang itong pangyayari na may isang doktora na sa baryo bumisita. Tatlo pang baryo, paakyat-pababa, ang pinakamalapit na Barangay Health Center at ang pagsulpot ng midwife kasing dalang ng pagbilog at pagliit ng buwan. Kaya naman si Manding Soteng, tintera ng bandi, talaga namang tumahak pa ng mga burol at ilog.

“Abaw, alam mo lang ‘Day, taon-taon ako nagpapabinyag,” kuwento nito. “Tama na, sobra na, sabi ko kay Manong Estong mo. Ngunit ano ang magawa ko?” Gusto nitong malaman kung talaga nga bang pumapayat ang babae kung gagamit ng pills tulad ng naririnig niya sa kuwentuhan sa ilog sa kanyang paglalaba.

“Ay, mabuti lang at hiyang ako sa pills. Kung hindi, ewan lang kung tatlo lang ang anak namin,” si Lea, tintera ng kamatis na nakapasemento na ng bahay. “Yang si Rogel...akala n’yo lang, grabe talaga lalo na noong trayntahon pa lang kami. Susmaryahusep, halos aga, hapon at gabi.” Halakhak nito. “At talagang ayaw, kahit anong gawin ko, talagang ayaw magkondom.”

“Ay, ako, talagang nagpakapon ako,” si Carmen, isang Barangay Kagawad. “Takot din naman ako noon dahil sabi nila di ka na masasarapan. *Te*, ayos pa rin naman.” Halakhak din nito. Hay...ano kasi ang tigas ng ulo ng iba d’yan. Gusto lang magpasarap palagi.”

“Te, ikaw ‘ya, “Day,” si Lea, pabulong, “ilan na sa ‘yo?’”

“Wala pa, ‘Nang,” patuloy si Lorena sa pagkuha ng blood pressure ng matatanda. “Tatandang dalaga na ‘ko siguro.”

“Sus Ginuo! Bakit naman...and’yan si Endyiner hu,” mabilis na dugtong ni Carmen. “Sa tama rin naman kayong edad at mga propesyonal. Ay, akala mo lang, ‘Day, kung ako lang, mas mabuti talagang may anak ka.”

“Yan ang di ko maintindihan sa inyo ngayon,” dugtong ni Manang Gloria na may mga maestrang anak at abala na ang reklamo sa pagkahilo. “Ang may kaya, ayaw mag-asawa. Sakali mang gusto, nahihirapang magka-anak. Ba’t naman ang iba d’yan, kung anu-ano pa ngang ginagawa para mahulog pero kung bakit ‘yon pa ang natutuloy.”

Ngunit biglang naputol ang kanilang kuwentuhan gayundin ang paglalaro ng kabataan sa plaza. Humahangos na dumating si Manang Buday na presidente ng Barangay Pastoral Council. “Ay abaw, ‘Day,” bati nito kay Lorena, “salamat sa pagpunta, sa pag-alala, ngunit bakit parang vitamins lang kung ipamigay mo ang condom at pills? Baka makarating kay Father Miguel, talagang mumurahin tayo sa misa!” At paano na lang daw kung mapunta sa kamay ng kabataan? Sus Ginuo, baka lalong maglakas-loob silang sumubok. Ay, abaw, kaagad daw pigilan!

Syempre pa, hindi naiwasang magkasagutan ang kababaihan. Naging malinaw, naging diretso ang kanilang palitan na kadalasan, sa pagtinumpok-tumpok lamang sa pagpalalaba sa ilog at poso naglalabasan. Katulad halimbawa ng paninindigan ni Soteng na tama na, sobra na ang anim na anak. Bakit daw maniniwala siya sa sermon ni Father Miguel gayung ito nga’y may sinasabing anak sa isang katekista? Sakali man daw, bibigyan ba sila ng simbahan ng ipapakain at ipapaeskwela?

Kaagad ding dumating si Kapitan Tyago at kay Dra. Lorena humingi ng paumanhin. Nalulungkot siya na marami pa rin ang kulang sa kaalaman sa kanilang karapatan. “Patuloy,” utos niya, “sa pari ako ang bahala.” Lalo akong humanga kay Kapitan. Walang pag-alala na sa susunod na eleksyon maari itong magawang propaganda laban sa kanya.

“Don’t worry, Kapitan,” sagot ni Lorena. “Buo ang aking loob.” Hinarap nito si Manang Buday. “Don’t worry, Manang Buday, magseminar man kita sa kabataan upang maging responsable sila sa kanilang mga desisyon.”

Sa pagpapatuloy, naupo kami ni Lorena sa ilalim ng akasya sa paglubog ng araw. Malapit ito sa lote ng kanilang lumang bahay at ng mga sandaling iyon, namumukadkad sa mga gulay at bulaklak. Tutuo, sabi niya, hindi na solo ng mag-asawa ang kanilang desisyon sa pagpapamilya. May interbensyon na, may pakialam ng World Health Organization, ng United Nation, ng Department of Health sa mga programa nito’t pag-ayuda ng pills at condom.

“Gusto mo ng anak?” Tanong ko.

“Kahit sino naman siguro. Pero ayaw ko pa.”

“Pero gusto na ng nobyo mo?”

“Paano mo nalaman?”

“Hula lang. Kung ganuon, meron.”

“Pinapasunod ako sa Amerika.”

Ay, ay, ay ako si Dandansoy na binayaan, bakit ng kamalasan ayaw tantanan. Ngunit nakita ko rin sa kanyang mga mata ang pangungulila; nabasa na ang kanyang gutom hindi sa tiyan, at ang uhaw hindi sa lalamunan, kaya ng pag-asa hindi ako nawalan. Ang aking Payao

kanyang Amerika at kahit pa sabihin nilang hindi nakakalimot ang puso, makapangyarihan ang pangungulila, ang lungkot, at kami ang magkasama.

“Pero di ko makita ang Amerika sa aking mga pangarap,” sabi niya.

Sus Ginuo, akala n’yo lang kung ano ang pagtahip ng aking dibdib; parang sa loko-lokong nagkukumahog! Pinaniwalaan ko siya dahil kahit ako man, oo, nangangarap makakita ng snow at makaangkin ng dolyar, ngunit hindi upang doon manirahan. “Kaya pala umuwi ka,” sabi ko na lalong kinabahan sa maririnig na sagot.

“Oo. Parang may kung anong parte ko na naiwan dito at mapapanatag lamang kung makauwi.”

“Kumusta na ang pakiramdam mo, kung ganun?”

“Ikaw? Sabi nila sa PUP ka nag-graduate, hindi mo ba hinahanap-hanap ang Manila?”

“Narito na lahat sa Iloilo, maliban sa pag-unlad ng mga baryo. Okey na ako na makapa-SM o makapa-Robinson kung kailan ko gusto. Marami rin naman ang seminar at training sa Manila, sa Davao, sa Cebu. Nakapunta na nga rin ako sa Japan at Korea. Noong isang linggo lang, nakipag-meeting ako sa isang telecompany para sa dagdag na cell sites kasama ang wi-fi. Bakit papangarapin ko pa ang trapik, ingay, polusyon?

“Pero walang malinis na tubig dito. Of course, di naman ibig sabihin talagang malinis ang tubig sa Manila pero look, hanggang ngayon ilog at poso pa rin. Nabubulok ang tinae n’yo. Alam mo bang kaya nag-doktor ako dahil sa nangyari kay Lolo? Cancer of the liver ang kanyang ikinamatay. Syempre, nalaman ko lang ‘yan ng Biology major na ako dahil ayon nga sa matatanda, kinulam siya.”

“Kaya nga mabuti kung ang katulad mo, talagang maging doktora ng baryo.”

Ay, ay, ay paninging lumalagpas sa mga bakulod at bukid ang kanyang naging sagot. Alam kong bumibiyahen ang kanyang isipan sa Manila hanggang sa Amerika. Ewan kung dahil sa mga hamog o mga kuliglig kung bakit lalong lumakas ang aking loob. Sabi ko sa sarili, kung pumapalaot ang kanyang isipan at naninimbang ang kanyang puso, gusto kong mahawaan siya ng aking pag-asa.

Kinuwento ko na kahit nabulilyaso ang proyekto na patubig ni Kapitan dahil natalo ang kanyang congressman, sigurado na ang ayuda ng isang NGO sa tulong din ng mga pribadong tao. Nasimulan na ito sa maraming dagyaw at bilang patutuo, tinuro ko sa kanya ang Yalo watershed at ang mga burol ng narra at mahogany. Saulado ko ang mga detalye mula sa nasukat na distansya, budget, bibilhing mga tubo, kabilya, piyesa at marami pa. Nakikita ko na ang araw ng paghagunos ng malinis na tubig sa lababo sa kabahayan at ang patuloy na pagtanim ng kakahuyan.

Tumangu-tango lang siya, nasa malayo pa rin ang tingin na muli, naramdaman kong ako si Dandansoy, isang ulila. Pilit ko man itong itumba, itulak, takbuan, parang suso na sa balat ko gumagapang. Ang kanyang katahimikan naging kulog sa aking isipan. Nang hapong iyon lalo kong nalaman at naramdaman na isang katutubong banyaga – katulad ng pinapangarap kong tubig – ang doktora na aking minamahal.

Pen, pen de sarapen kutsilyo de almasen, “Fight hanggang matumba,” sigaw ng kabataan; “Para sa bayan ang laban na’to,” sigaw ni Pacquiao. Now or never ang rosas sa hardin kailangang maalay at mabigyan siya ng mas malaki, mas malalim na dahilan upang ang Amerika talagang hindi na ikukonsidera.

Kaya nga kahit naging abala nang sumunod na mga araw, ako si Dandansoy Engineer ng munisipyo, hindi nakalimot sa pagparamdam ng pag-ibig kay Lorena. Nagpadala ng bandi, nagpaigib ng tubig, bumili ng kanyang mga padala sa bayan at salamat sa cellphone, sa pagbaha ng mga nagpapakonsulta sa kanya napaalala kong kumain na, magpahinga muna at sige ngiti lang at sumakay sa mga panunukso. Nasundan ko rin ang ginawa niyang pagbisita sa ospital ng bayan at pakikipag-usap sa pamunuan.

Marami rin ang nangyari sa baryo. Maliban sa palagiang paghurumentado ng ilang binata sa pagkatalo sa sabong at sugal o sa simpleng dahilan na nalasing, nagmura si Manang Condring na komadrona. Katulad ni Manang Buday, presidente ng BPC, kontra rin siya sa condom at pills.

Nariyan din si Uwa Girum, kilalang manugsantigwa sa kabilang-pampang. Ayon sa kanya makagalaba – malaking kasalanan ang pagpatay ng bata! Nakita na raw niya sa kanyang santigwa ang katapusan ng mundo. Tingan ninyo, sabi niya sa kababaihan na naglalaba sa ilog, marami ngayon ang sunog, ang lindol, ang baha, at naglalabasan na ang mga ahas! Lahat ito dahil sa kasalanan ng sangkatauhan at tanging ang mga bagong silang ang makakasalbar!

Sa puntong ito alam kong nasasabik na kayo hindi sa kung ano ang posisyon ni Lorena sa mga pangyayari. Alam nating matapat siya sa kanyang propesyon. Dagdag pa na nagngingitngit siya sa pag-alala na kinulam daw ang Lolo niya. Kung ako naman ang inyong tatanungin kung sa babaylan at albularyo ako ba’y naniniwala, ito lamang ang masasabi ko, kaibigan: noong bata nakasunod ako kay Lola doon sa San Joaquin sa pag-akyat sa katapuan ng Estrella Bangotbanwa.

Hindi ko malilimutan na lahat sila umiiyak habang kumakanta, nananalangin, lumalakad-harap sa apat na sulok ng mundo. Nasaksihan ko si baylan Jose sa kanyang ritwal at talaga namang nakakapagpatayo balahibo iyon. Nang sumakit ang aking ulo, gumaling ako sa kanyang orasyon na sinasabayan ng pagpahid ng luya at pag-hip sa aking bunbunan. Humanga ako sa kanyang kakayahan sa pagbasa sa tunog ng hayop at direksyon ng hangin. Tinuro niya sa akin ang amihan, habagat, kanaway, at salatan.

Ngunit itong si Uwa Girum, gulpi lang sumulpot isang araw. Tagarito siyang napadpad sa Mindanao noong panahon na tinuturing itong lupang pangako. Ito na siya nang umuwi, isang babaylan, at hindi naman sa paninira ngunit sa aking nalalaman, hindi ito nanggagamot kung walang sinasabing “donasyon.”

Ay, ay, ay ang mga kagalang-galang na babaylan isang alaala na lamang. Sumisikip ang baryo sa kabataan at marami ang nangamatay hindi sa engkanto sa ilog, hindi sa kulam ng aswang! Bago ako magpatuloy, kaibigan baka nauuhaw ka, sa pagpaalam huwag mahiya. May malamig na tubig sa banga at ngayon sa tamis, sa linis, hindi na kayo hahanap ng Imodium o Diatabs. Nariyan lang din sa likod ang C.R. At huwag mag-alala, marami pa rin akong manok. Anong gusto ninyo, ilitson natin o sa papaya at dahon ng sili papalanguyin? Kahit gabi may sasakyan pa at kung ano man, maaasahan pa rin ang aking van.

Sa pagpatuloy, abaw, ako si Dandansoy nang mga masunod na araw sa kaba at pananabik parang dinuduyan. Oo, mabait sa akin si Lorena at matalino siya para hindi mabasa ang galaw ko at pananalita sa text. Ngunit, syempre, ang pagtanggap sa akin, ang pagpasok sa relasyon ibang istorya. Alam kong marami ang kanyang tinitimbang lalo pa’t kung iisipin, wala pang isang linggo ang aming pagkakakilala.

Tandang-tanda ko pa ang gabing iyon na maliwanag ang buwan. Ako si Dandansoy nagdesisyong baguhin ang kapalaran. Sa bahay ni Kapitan Tyago si Lorena aking dinalaw. Ay, ay, ay nadatnan kong masakit ang kanyang tiyan. Uminom din naman daw siya ng gamot pero kung bakit sa tubig sa poso nanibago pa rin. Amang Makapangyarihan, Ina ng Walang Hanggang Awa, Espiritung Banal, panalangin ko si Lorena saklolohan! Naglaga si Manang Delia ng luya at ito ang unti-unti ininom ni Lorena hanggang mahimasmasan.

Ako si Dandansoy sa nakatatayang kuwentuhan sinikap aliwin ang dalaga. Nabuhay ang araw na iyon na pinasan ko ang isang kaldero ng lugaw. “Bulgur wheat, buragwit,” aming tawanan na parang hindi masakit ang kanyang tiyan; na animo’y talagang nakakatawa ang aking pag-ihing at pag-iiyak sa ilalim ng kahoy na laua-an. Sabi niya nadiskubre niya sa kolehiyo na ‘yung bulgur wheat ayuda pala ng Kano. Dahil muling nabanggit ang Amerika, diniretso ko siya kung nasaan ito sa kanyang puso.

“Lam mo Soy,” sagot niya, “naisip ko na dapat bumalik tayo sa sistema ng barangay. Alam ng Kapitan, ng mga Kagawad, kung ano ang problema, kung ano ang kanilang magawa. Tingnan mo, napaayos n’yo ang plaza, napangalagaan ang watershed. Dapat sa mga baryo sa bansa dumalaw ang gobyerno at hindi sa kung saan-saan gumasto in aid of legislation kuno!”

Ngayon alam n’yo na kung bakit isang araw, dalawang taon na ang nakaraan, nagdiwang ang buong baryo at nakiusyoso ang buong bayan sa pag-uwi ni Dra. Lorena Advincula. For good, dahil siya na ngayon si Mrs. Dandansoy at ay, ay, ay ang Payao tutuong kabilang na lamang sa nakaraan.

Paano ko siya napasagot? Paano niya ako napapayag? Tutuldukan ko itong komposo sa gabi ng binayle. Abaw, nang araw na iyon, wala pa ang tagpakain sa baboy, maririnig na sa plaza ang Alemar's Sound System. Dumagundong hanggang sa kalapit na mga baryo kaya't sa sonata napakislot ang mga bata't matatanda. Kaagad bumaba ang mga dalaga sa pagpaligo sa ilog. Nagtumpok naman ang mga binata sa likod ng bahay ni Kapitan Tyago sa paglitson ng mga manok. Abala pa ako noon sa dami ng papeles sa opisina; meeting dito, meeting doon. Ganuon din si Lorena sa konsultasyon at pakikinig sa mga kuwento ng walang katapusang paghihirap at pasakit.

Mga alas otso sa gabi nang kumapal ang tao sa plaza. Nakatsinelas man o nakasapatos, lahat makakasayaw basta hindi nakahubad o naka-shorts. May libreng musika, may binabayaran lalo na kung may litsong manok na inililibot-benta. Ako si Dandansoy, Engineer ng baryo, sa okasyong tulad nito inaasahang makatulong ni Kapitan Tyago. Sa pagpalabas ng unang litson, lumapit ako sa tindero at sa mikropono natawag –“Dos sientos pesos, bili ni Endyiner Dandansoy, bayle ang lahat.”

Nagkikislapang ang mga bituin at nakakainggit ang pagsasayaw ng kabataan. Hinanap ng aking mga mata si Dra. Lorena at tumungo ang aking mga hakbang sa kanya. “Ang saya,” sabi niya nang makatabi ko siya. Ilang musika pa ang natapos bago ko malahad ang mga kamay sa kanya at sa gitna ng plaza kami sa kabataan humalo.

Ay, ay, ay, ano na ang buong baryo sa akin dumamay. “Lorena, minamahal kita,” tugtog ng Alemar's Sound System. Sumunod ang aming mga katawan sa aming mga hakbang habang ang mga kamay ko'y nasa kanyang beywang at ang sa kanya nama'y sa dibdib ko nakahimlay. “Lorena, minamahal kita,” tugtog ng Alemar's Sound System. “Tres sientos na ngayon ‘yan,” sigaw ng lumalako.

Linipat niya ang mga kamay at sa balikat ko ito dumapo. Hanggang sa aming paghakbang, sa aming paglibot-libot nahigpitan ko ay, ay, ay napalibot ang mga kamay sa kanyang beywang. Nagkalapat ang aming mga dibdib, ang aming mga mukha, ang aming mga bibig ay, ay, ay talagang anong lapit!

“Nauuhaw ako,” bulong niya. Ang init ng kanyang hininga lalong nagpasabik sa aking isipan, sa aking dibdib, ay, ay, ay loko-loko ano't maging ng aking puson.

“Sige, uwi muna tayo,” sagot ko.

Walang nahulog na mga bituin, walang dumaang bulalakaw, hindi rin naman bumuka ang lupa. Lalong hindi ko ipinangako sa kanya ang palayan, ang ilog, ang burol, ang bukid. Ngunit mula sa plaza hanggang sa makarating kami sa bahay ni Kapitan Tyago, hindi na nagkahiwalay ang aming mga kamay, ang aming mga palad, ang aming mga daliri. At alam

n'yo naman, sa husto na kaming gulang at kayang-kaya nang magpamilya – ako si Dandansoy - ni Dra. Lorena ay, ay, ay ano't nang condom pinasuot!

Pero nagkakamali kayo kung iniisip n'yong sa gabing iyon natapos ang bansag kong si Dandansoy binayaan. Tutuo ngang may kaligayahan sa lupa ngunit nang sumunod na araw sa airport hinatid ko siya. Tandu, tandu sa dagat; tandu, tandu sa bukid...ang Payao pala ang Manila, ang Manila ang Payao ay, ay, ay sa cellphone kami nag-24/7. Lumiit ang buwan, bumilog; nagtag-ulan, nagtag-araw, salamat sa mga promo ng mga barko, eroplano, pati RORO - kahit nakakapagod, ang mukha ni Lorena aking sinaulo; ang aming mga katawan at kaluluwa lalo pang pinagtagpo.

Hanggang isang araw, galing ako noon sa dagyaw sa pagpaakyat na ng tubig sa baryo, laking gulat ko na binabati ako ng mga nakakasalubong na congratulations. Naka-jackpot daw ako, sobra pa sa nanalo sa lotto! Susmaryahusep, dahil pala si Dra. Lorena Advincula, nang Manila, nang Amerika nag-abandona. At paano ako makakahindi gayung sa bahay na siya tumuloy? At abaw, magkasundo sila ng tiya kong matandang dalaga!

Narinig n'yo rin naman siguro ang aming kasal dahil pumunta ang buong bayan at tatlong araw ang naging handaan. Bakit nga ba wala kayo? Kung gusto n'yong marinig ang bersyon ni Lorena, maging ng buong baryo, kaibigan balik lang kayo. Hanggang dito na lang ang aking komposo. Sana kahit paano nakaaliw sa inyo. Kung ano man, text o tawag lang kayo. Ako si Engineer Dandansoy kasama si Dra. Lorena na ngayon may seminar sa Cebu, bumubukas ng pamamahay sa lahat, sa kahit sino.

Ngunit may isa akong kondisyon. Kaibigan, siguro mas masarap ang ating kuwentuhan kung may dala kayong pizza. Biro lang, pero kung totooanin ninyo, talagang walang kaso. Hala sige, tutal nang manok ayaw n'yong bumaon, hindi ko na kayo pipigilan pa. Hanggang sa muling pagkikita. Sige, sa daan kayo'y mag-ingat.

(2006)

Glosari

<i>Almanake Panayanbon</i>	Taunang babasahin na unang nilimbag ng Imprenta La Panayana ni Mariano Perfecto sa Mandurriao, Iloilo, at kasalukuyang pinapatuloy ng kanyang mga kapamilya. May sirkulasyon hanggang sa malaking bahagi ng Mindanao na nakakapagsalita ng Hiligaynon. Sikat sa matatanda bilang talasanggunian ng mainam at di-mainam na petsa (astrolohiya/horoscope). Naglalathala din ng mga tula at kuwento ng mga canonical na manunulat sa Hiligaynon tulad nina Magdalena Jalandoni at Condrado Norada, gayundin ng mga bagong manunulat.
<i>Ay Abaw!</i>	Ay Naku!
<i>Bangag</i>	Tigang at nagkabitak-bitak na lupa. Kondisyon ng palayan kapag tag-araw.
<i>Banggerahan</i>	Bahagi ng kusina saan nakalagay ang banga, pinggan, baso, at iba pang gamit-panluto. Maaring nasa loob ng bahay o nasa labas saan nagsisilbing hugasan. Karaniwang makikita sa mga bahay na yari sa kawayan.
<i>Bandi</i>	Minatamis gawa sa mani o kinudkod na murang niyog.
<i>Bantala</i>	Ipagbunyi.
<i>Binayle</i>	Sayawan. Tuwing piyesta, okasyon para makalikom ng pondo ng barangay. May mga musa na tumatayo para sa iba't ibang sector (hal. Barangay Council, Barangay Pastoral Council, Sangguniang Kabataan) at karaniwang ginaganap ang koronasyon sa madaling araw o sa pangalawang gabi. Noong una, ang mga dalaga lamang ang nakakaupo. Nasa likuran ang mga binata. Sa pagtugtog ng musika, iimbitahan ng binata ang dalagang napupusuang isayaw sa pamamagitan ng pagtayo sa harapan nito. Mga binatang mayroong ribbon (tanda na nakapagbayad ng entrance fee) lamang ang makakapagsayaw sa dalaga. May dalawang uri ng musika: ang “hot music” o disco at “sweet music” o yaong mabagal na tugtog saan magkahawak sa baywang ang dalaga at binata. Sa “sweet music” ginagawa ang pangangalap ng pera para sa bawat musa. May takdang oras sa paglako ng litsong manok at ang highest bidder ang nakakauwi nito. Kung gayon, may mga “sweet music” saan tanging ang tagapagbili lamang at ang kanyang grupo ang makakapagsayaw, maliban na lamang kung idedeklara niyang bukas ito para sa lahat. Sa mga pagkakataong tumatanggi ang dalagang isayaw, kadalasan nagiging sanhi ito ng gulo (nagkakaroon ng suntukan, maging patayan) sa pagitan ng mga grupo o barangay. Kaya kapag hindi pa handa makipagbayle ang isang dalaga, lalo na para sa sweet music, dapat hindi siya uupo. Kasama sa iba pang alituntunin ng binayle ang pagsisimula nito sa isang panalangin na sinusundan ng

pambansang awit at pagsasalita ng pinuno ng barangay at ng sinumang malaking tao na imbitado. Sa ngayon, nagsisilbi pa ring fundraising ang binayle ngunit kadalasan, “hot music” na ang tugtog saan hindi na kailangang humintay ng dalagang isayaw siya ng binata. Nakakapagbayle na rin ngayon kahit naka-shorts at tsinelas lang. Maliban sa piyesta, ginaganap din ang binayle pagkatapos ng anihan, tuwing katapusan ng Flores de Mayo o sa anumang okasyon tulad ng kasal.

Buang

Sira-ulo.

Bugoy

Basag-ulo. Istambay.

Dagyan

Bayanihan.

Daigon

Awiting-bayan tungkol sa panunuluyan nina Jose at Maria bago ipinanganak si Hesukristo. Kinakanta tuwing Pasko ng mga nangangaroling.

Dandansoy

Awiting-bayan:

Dandansoy, bayaan ta ikaw	Dandansoy, iiwanan kita
Mapuli ako sa Payao,	Uuwi ako sa Payao,
Ugaling kon ikaw hidlawon	Ngunit kung ika’y mangungulila,
Ang Payao imo lang tan-awon.	Nariyan ang Payao, ‘yong pagmasdan.

Dandansoy, kon imo apason	Dandansoy, kung iyong sundan
Bisan tubig di gid magbalon,	Kahit tubig huwag magbaon,
Ugaling kon ikaw uhawon	Ngunit kung ika’y mauhaw
Sa dalan magbubon-bubon.	Sa daan maghukay ng balon.

Estrella Bangotbanwa

Sinsabing kilalang tagapamuno ng isang grupo ng babaylan na taga-San Joaquin, Iloilo. May mga nagsasabi ring taga-Tubungan, Iloilo. May mga tagasunod sa Brgy. Gamad, Tobias Fornier, Antique. Ayon sa kuwentong-bayan, noong panahon ng Espanyol, nagkaroon ng tagtuyot sa San Joaquin, Iloilo. Nang humingi ng tulong ang mga tao kay Estrella, nag-utos siyang kumatay ng pitong itim na baboy. Gumawa siya ng ritwal at biglang bumuhos ang malakas na ulan.

Felicidad

Ayon sa kuwentong-bayan na sumikat noong 80s, taga-Capiz na napadako sa Antique, partikular sa Dao, bilang negosyante ng bagoong na isda. Napakasarap ng paninda nito – kakaiba - kaya naging bestseller. Kalaunan, dahil sa malansang amoy na sumisingaw mula sa bahay na tinutuluyan nito, nagsuspetsa ang taong-bayan at nadiskubre na mula sa dugo, atay, at iba pang bahagi ng tinadtad na katawan ng tao ang “special ingredients” ng kanyang paninda (maaring basahin bilang black propaganda sa kasalukuyan). Hinuli siya at nabilanggo sa Dao. May mga nagsasabing mahaba ang kanyang buhok at bigla na lang nawala isang araw. May mga nagsasabi ring namatay siya sa

bilangguan. Dahil dito kung kaya marahil naging bantog ang Capiz at Antique bilang mga bayan ng aswang.

Gabum

Kapangyarihan.

Hiligaynon

Lingua franca sa Panay. Pangalan ng magasin limbag ng Roces Publication (sister magazines: Liwayway (Tagalog), Bannawag (Iluko), at Cebuano) at ngayon, ng Manila Bulletin, sa Manila.

Hiwit

Kulam.

Igso-on sa Tabuk Nayon

Awiting-bayan:

Igso-on sa tabuk nayon	Kapatid sa kabilang-ibayo
Hapit anay sa amon	Dumaan ka muna sa amin
Bisan wala sing kan-on	Kahit walang kanin
May buyo nga pagaman-un.	May ngangang ngunguyain.

Iwanun ko ang buyo	Aanhin ko ang nganga
Sa balay madamo	Sa bahay marami
Ang akon ginapangayo	Ang aking hinihingi
Ang singsing sa imong tudlo.	Ang singsing sa iyong daliri.

Iwanun mo ang singsing	Aanhin mo ang singsing
Kon gutok sa kamalingking	Kung masikip sa hintuturo
Ang akon ginapangayo	Ang aking hinihingi
Ang gugma sa kasingkasing.	Ang pag-ibig sa dibdib.

Iwanun mo ang gugma	Aanhin ko ang pag-ibig
Sa balay abunda	Sa bahay sagana
Ang akon ginamolestya	Ang aking pakiusap
Ang anak mo nga dalaga.	Ang anak mong dalaga.

Inday

Pantawag sa anak na babae, sa among babae, o sa isang minamahal.

Inday Kayutungan

Awiting-bayan:

Si Inday kayutungan	Si Inday kayutungan
Matipulon nga daw batwan	Mabilog-bilog parang batwan
Pumisik nga daw bitik	Pumipisik na parang pulgas
Daw apan nga bag-ong tarik.	Parang tipaklong na bagong tarik.

Tan-awa, tan-awa ninyo	Tingan, tingan ninyo
Si Inday pala-nobyong	Si Inday pala-nobyong
Waay patay sa espiho	Walang tigil sa espiho

Padayaw iya opisyo.

Paganda kanyang opisyo.

Nagbakal sang traje

Bumili ng trahe

Traje nga sedaponji

Trahe na sedaponji

Polbos nga *Parami*

Polbo na *Parami*

Tigana sa binayle.

Laan sa sayawan.

Binayle paayaw-ayaw

Sayawan hanggang magsawa

Pamura-mura sang adlaw

Hanggang sa maglaho ang araw

Indi gani maayawan

Sakaling di pa sapat

Pamura-mura sang bulan.

Hanggang sa maglaho ang buwan.

Loa

Katutubong tula na ginagawa sa isang laro na bordon tuwing may lamay. Pasalampak na nakaupo sa bilog ang mga manlalaro. Magkahawak-kamay. May hari at reyna na nagmamay-ari ng bato. Sa gitna ng bilog, nakaposisyon ang hurado. Nagsisimula ang laro, na sinasabayan ng awit, sa pag-alis ng singsing sa mga daliri ng hari at reyna. Pagkaraan ng isa o dalawang ikot, papel ng hurado na hulihin kung kanino/saang kamay ang singsing (hindi siya magaling na hurado kapag matagal at kakaunti ang kanyang nahuhuli). Bilang manlalaro, kailangang huwag kang pahuhuli. Kapag mayroon nang nahuli (maaring pares), titigil ang laro-awit, papagitna ang nahuling manlalaro at bibigkas ng loa (kapag sumali ka, kung gayon, dapat may baon kang maraming loa o magaling kang mag-loa – spontaneous/on-the-spot). Kailangang katanggap-tanggap sa hari at reyna at buong manlalaro ang loa (sasagot din sila ng Viva!) bago makaupo ang manlalaro. Minsan, nagkaka-roon ng sagutan.

Hal:

Didto sa may banglid

Doon sa may bangin

May diyes nga nagaligid

May diyes na gumigiling,

Gintiro ni Jes Lapid,

Binaril ni Jes Lapid

Naigo gid sa kilid.

Talagang natamaan sa gilid.

Viva!

Viva!

Kamanyang

Lokal na insenso.

Kingke

Maliit na ilawang-gaas.

Komposo

Awiting nagsasalaysay ng isang pangyayari - kagila-gilalas na pakikipagsapalaran, kuwento ng pag-ibig, kasaysayan ng isang angkan, isang katawa-tawa o nakakatakot na karanasan – o naglalahad ng isang kaisipan at damdamin sa isang mahalagang isyu (hal. tungkol sa kahirapan, pagsagip ng kalikasan, pangingibang-bayan). May pagka-seremonyal ito: nag-papakilala ang manug/taga-komposo at pinapaliwanag niya ang dahilan o pangyayari na nag-udyok sa kanya para magkomposo at binabati niya ang tagapakinig bago tuluyang mag-awit-kuwento. Nagpapaalam din ito ng

maayos at sa tradisyonal na komposo, kadalasan, humihingi ng paumanhin (hal. malayo pa ang kanyang uuwian o baka napapagod at nababagot na ang manonood sa kanya). Sa mga pormal na okasyon, sinasaliwan ito ng gitara at saulado ng manugkomposo ang kanyang piyesa bagama't bukas ito sa improvisasyon.

<i>Manang</i>	Pantawag sa nakakatandang babae.
<i>Manunggal</i>	Halamang-ugat na pinaniniwalaang panlaban sa aswang. Patago itong kinakabit sa pintuan ng bahay. Kapag aswang ang bisita, mangangati siya sa kabuuan ng kanyang pamamalagi sa loob ng bahay.
<i>Maranbig</i>	Patay na nabuhay. Halimbawa ng mga popular na kuwento: pagdilat ng isang bangkay habang binebenditahan ng pari sa misa o pagbangon nito sa kabaong sa gabi ng lamay upang humingi ng kape at pandesal.
<i>Matabangan</i>	Matulungan.
<i>Palangga</i>	Mahal.
<i>Patadyong</i>	Tradisyonal na kasuotang pambabae. Katumbas ng malong ng mga Muslim.
<i>Petromax</i>	Mas malaki at maliwanag kaysa kingke. Kadalasang sinusukbit sa gitna ng bahay. Noong panahon, sa mga baryo sa Antique na hindi pa naaabot ng koryente, tanda ng pagiging maykaya sa buhay ang pagkakaroon ng Petromax. Isa itong brand ng ilawang-gaas na naging pantawag dito tulad ng Caltext para sa pantabo, Colgate para sa toothpaste, Xerox para sa photocopier, at marami pang iba.
<i>Pinalakad</i>	Bangkay na pinaniniwalaang hindi pa nakaalis sa lupa ang kaluluwa. Maaring dahil ninakaw ito at tinago ng isang aswang/mangkukulam o demonyo. Kailangan ng sakripisyo at ritwal ng babaylan para makabalik ang kaluluwa sa katawan.
<i>RORO</i>	Roll-on, Roll-off o nautical highway na programa ng Pang. Gloria Macapagal-Arroyo simula noong 2002. Diretso at araw-araw na biyahe ng mga bus - Manila-Panay - sa pamamagitan ng paglipat-sakay sa barge mula sa daungan ng Batangas patungong Mindoro hanggang sa Caticlan, Antique.
<i>SARS</i>	Severe Acute Respiratory Syndrome. Naging epidemic noong 2003 sa China at sa Southeast Asia.
<i>Sus Ginuo!</i>	Diyos ko!

Tandu-tandu Uod na makita sa kipot na dahon, ang palang-palang o goat's foot vine, na patangu-tango. Tugmang pambata:

Tandu-tandu, diin bukid?	Tandu-tandu, saan ang bukid?
Tandu-tandu, diin dagat?	Tandu-tandu, saan ang dagat?

Tambi Bahagi ng bahay-kawayan na kadugtong ng pintuan. Sa harapan, nagsisilbi itong lanai habang sa likuran, nagsisilbing batalan.

Tamilok (Mangrove worms na niluluto't kinakain.). Awiting-bayan:

Sang isa ka gab-i	Isang gabing
Masanag ang bulan	Maliwanag ang buwan
May isa ka tawo	May isang taong
Nga nagpanindahan	Nanindahan
Uminom sang tuba	Uminom ng tuba
Nahubog, nagtalang	Nalasing, naligaw
Diretso sa pilapil,	Diretso sa pilapil
Sa turugban nagtimpasaw.	Sa lubugan nagtimpasaw.

Sang iya pagtimpasaw	Sa kanyang pagtimpasaw
Nakibot ang kalabaw	Nabigla ang kalabaw
Pumusnga ang hayop	Pumusnga ang hayop
Ang hubog nagwawaw.	Ang lasing nagwawaw.
Gilayon tumindog	Kaagad tumayo
Kag tumingkaaw	At tumingala
Sulo ang nakita	Ilaw ang nakita
Ang lago sa kahoy.	Ang uod sa kahoy.

Ang lago sa kahoy	Ang uod sa kahoy
Nga doble ang tuktok	Na doble ang tuktok
Iya balay kipot-kipot	Ang kanyang bahay makipot
Kag nagapanabudsabod.	At sala-salabid
Sugilan ta 'kaw, Inday	Ipagtatapat ko sa'yo, Inday
Ang iya ngalan tamilok.	Ang kanyang pangalan, tamilok.

Ti Isang ekspresyon. Depende sa gamit, *so* o *therefore* ang literal na salin sa Ingles.

Text Text Messaging o Short Messaging Service (SMS) sa pamamagitan ng cellphone. Sumikat sa Pilipinas mula noong huling bahagi ng milenyum. Hal. GUD PM.KMUSTA? C TERAY DYA JUL. NONG GWA MO?. T.B. (promdi@manila): Good PM. Kumusta? Si Teray ito, Jul. Anong ginagawa Mo? Text Back.

njoy & tyk ker! (*Ang Bulalakaw, Canada, at si Bob Marley*):
enjoy and take care.

kw rn tyk ker. mis u na. Mmmmwaaah (Ang Bulalakaw, Canada, at si Bob Marley): ikaw rin, take care. miss you na. mmmmwaaaah (halik).

Tinyente Gimo

Ayon sa kuwentong-bayan, taga-Dumangas, Iloilo na nadiskubre – sumikat – matapos makaligtas ang isang dalaga na naging bisita ng kanyang anak. Hatinggabi, nagising ang dalaga at nalaman niyang nagpapakulo ng tubig sa kawa si Tinyente Gimo, para sa “pagluluto” sa kanya. Doon at tumakas siya.

Turagsoy

Uri ng maliit na isda na ginagawang pulutan. Awiting-bayan sa Visayas na kadalasang kinakanta sa tagayan ng tuba hanggang sa inuman ng beer ngayon. Sa Panay, pinasikat ito ni Pirot, isang kilalang folk singer, habang sa mga bahaging Cebuano, pinasikat naman ito ni Max Surban. May mga nagsasabi ring komposisyon ito ni Eddie Suede, isang radio announcer sa DYFM Bombo Radyo na binaril sa isang karinderya noong 80s.

Gabay sa Pag-aaral

“Turagsoy”

1. Ilarawan ang lugar at panahon ng kuwento. Anong mga pagbabago ang nararanasan ng komunidad at paano nila hinaharap ito? Anong mensahe ang pinaparating ng katapusan ng kuwento tungkol sa kasarian at sa kolektibong pagkilos ng komunidad sa pagparusa kay Boy Eks? Makatarungan ba ito? Bakit?
2. Sino si Inday Lupog? Ano ang pagkilala niya sa kanyang sarili at sa kanyang komunidad? Ano naman ang pagtingin at pakikitungo sa kanya ng kanyang komunidad? Anong mga puwersa (hal. pag-iisip at pag-uugali) sa kanyang kapaligiran ang kanyang sinasang-ayunan, ang kanyang sinasalungat? Tama ba ang kanyang naging desisyon sa katapusan ng kuwento? Bakit?
3. Magkomento sa istilo at teknik ng pagkukuwento ng may-akda. Paano hinabi ng kuwentong-bayang “Turagsoy” ang naratibo ni Inday Lupog at ng kanyang komunidad? Halimbawa sa paglatag ng panahon at espasyo (time and space); sa pagbuo ng mga tauhan (characterization); sa pagpaigting ng tunggalian (conflict) at pagpalabas ng kabalintunaan (irony); sa paglikha ng kapaligiran (mood and atmosphere), at sa pagdiskurso sa dinamiko ng “noon” at “ngayon”?

“Si Beryong Balikbayan”

1. Kilalanin si Beryong. Ano ang kanyang problema? Nabigyan ba ito ng kasagutan sa pagtatapos ng kuwento? Ano ang kanyang kuwento bilang balikbayan? Ano ang sinasabi ng kanyang karanasan bilang ‘old timer’ sa California sa kasaysayan ng mga manggagawang Filipino sa Amerika? Sa mga naratibo ng mga kasalukuyang OFW? Sa relasyong US-Pilipinas?
2. Pansinin ang nangingibabaw na tono ng kuwento. Paano ito nalikha? Paano ito nakatulong sa pagpausad ng pagsasalaysay at sa paglatag ng tema?

“promdi@manila”

1. Kilalanin ang mga sangkap-pampanitikan (literary devices) na ginamit ng may-akda sa pagpalitaw sa karakter ni Julia Sebastian.
2. Sino si Teray? Ano ang naging papel at kabuluhan niya sa kuwento?
3. Ano ang sinasabi ng kuwento tungkol sa mga uri ng promdi sa Manila? Sa kanilang pag-uugali sa pag-alaala at paglimot (remembering and forgetting)?

“Ang Bulalakaw, Canada, at si Bob Marley”

1. Ano ang sinasabi ng pamagat tungkol sa katauhan ni Roy at sa naging karanasan nito?
2. Anong naratibo ng buhay sa syudad at pangingibang bayan (kapwa sa loob at labas ng bansa) ang nilalarawan sa kuwento?

“Komposo ni Dandansoy”

1. Magsaliksik sa tradisyon ng komposo sa Panay. Paano ito ginamit o nilapat ng may-akda sa kuwento?
2. Sino si Dandansoy: noon, sa awiting-bayan, at ngayon, sa kuwento?
3. Kilalanin ang iba pang sangkap-pampanitikan (literary devices) na ginamit sa kuwento (Hal. alusyon, metapora, atbp.).
4. Ano ang visyon na inihahain ng kuwento tungkol sa kasarian at sa usapin ng rehiyon/bansa?